

“To change one's life:
Start immediately.
Do it flamboyantly.
No exceptions.”

-William James

DE ONSTERFELIJKHEID VAN HET BEWUSTZIJN

HUMAN IMMORTALITY
TWO SUPPOSED OBJECTIONS
TO THE DOCTRINE

BY

WILLIAM JAMES

PROFESSOR OF PHILOSOPHY AT HARVARD UNIVERSITY, AND
INGERSOLL LECTURER FOR 1897-1898

BOSTON AND NEW YORK
HOUGHTON, MIFFLIN AND COMPANY
The Riverside Press, Cambridge

William James

**DE ONSTERFELIJKHEID
VAN HET BEWUSTZIEN**

Twee zogenaamde bezwaren tegen dit beginsel

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

2013

Fenomenologische Klassieken № 10

Oorspronkelijke uitgave:

Human immortality; two supposed objections to the doctrine

By William James, Professor of Philosophy at Harvard University, and Ingersoll
Lecturer for 1897-1898

H. O. Houghton, Mifflin & Co., Boston/New York

The Riverside Press, Cambridge, Massachusetts 1898

De tekst van deze *Ingersoll Lecture on Human Immortality* heeft William James voor het eerst uitgesproken in het Harvard's Fogg Art Museum op 10 november 1897, en een maand later voor de *Society for Ethical Culture* in Chicago.

© 2012 Nederlandse vertaling: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam

Vertaling: Alfred Scheepers PhD

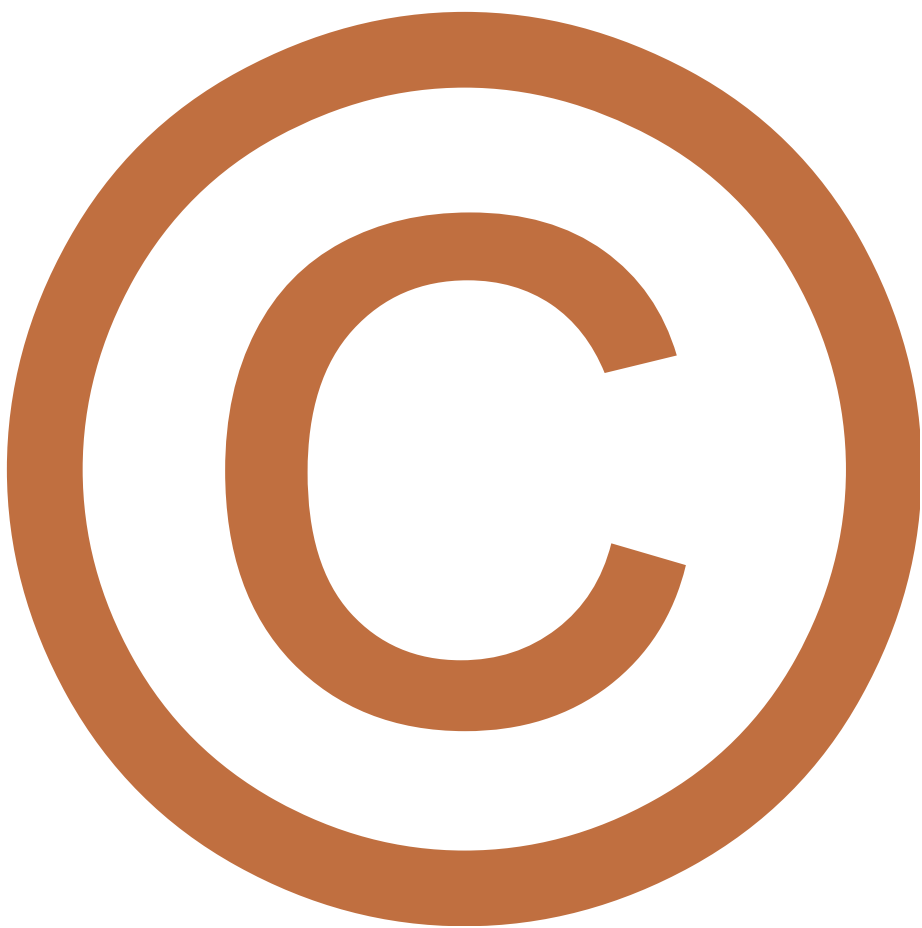
Eindredactie en annotaties: Daniël Mok

NUR 738 filosofie

ISBN 978-90-791330-1-7

INHOUD

William James, <i>De Ingersoll-lezingen</i>	7
BIJ DE NEDERLANDSE UITGAVE	
Daniël Mok, <i>Woord vooraf</i>	9
Hein van Dongen, <i>Inleiding</i>	10
William James, <i>Voorwoord bij de tweede druk</i>	13
DE ONSTERFELIJKHEID VAN HET BEWUSTZIJN	
<i>Twee zogenaamde bezwaren tegen dit beginsel</i>	
Eerste bezwaar	17
Tweede bezwaar	35
Job 40:1-5, <i>Wilt u nog een laatste woord?</i>	43
Noten bij <i>Human Immortality</i>	44
POSTLUDIUM	
Daniël Mok, <i>R. L. Stevenson's De lantaarndragers</i>	64
Literatuurverwijzingen	72
Literatuur	73
BIJ WIJZE VAN NAWOORD	
Rein Gerritsen, <i>De invloed van Gustav Fechner op het denken van James</i>	74
William James bij <i>Uitgeverij Abraxas</i>	77
Begrippenlijstje	86
Register	87

DE INGERSOLL-LEZINGEN

*Fragment uit de laatste wil van mevrouw Caroline Haskell Ingersoll,
gestorven te Keene, graafschap Cheshire, New Hampshire,
26 januari 1893.*

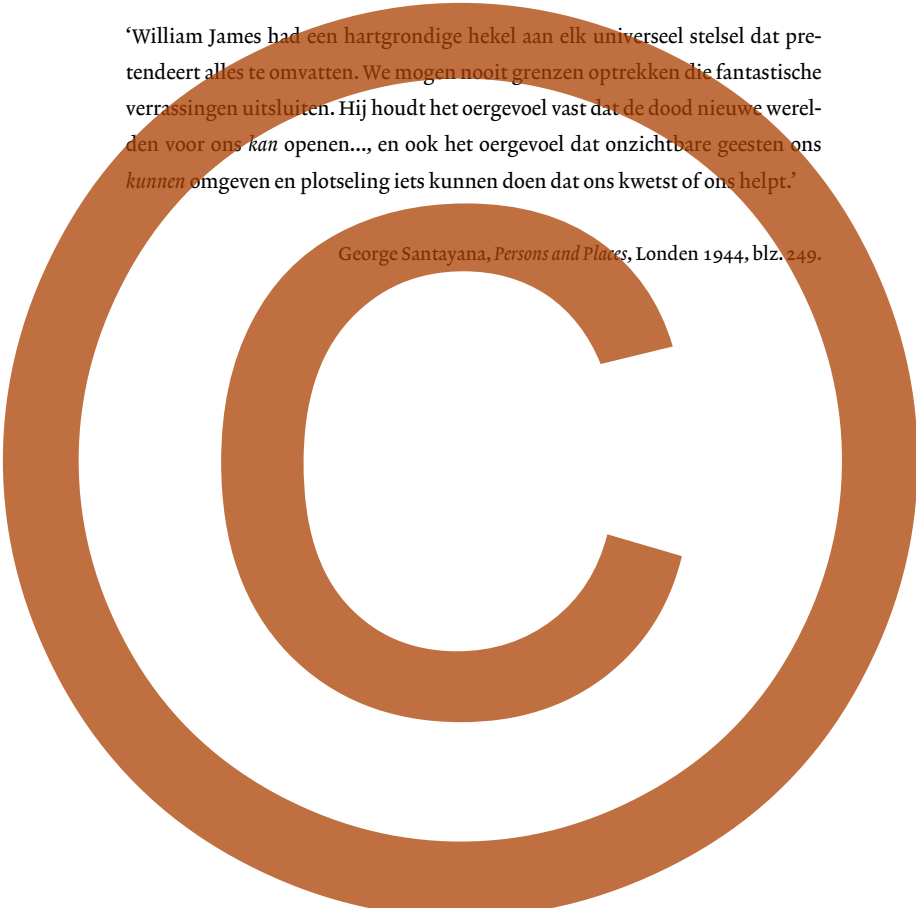
TEN EERSTE. Om aan de wensen van wijlen mijn geliefde vader George Goldthwait Ingersoll tegemoet te komen schenk ik, zoals hij heeft aangegeven in zijn laatste wil en testament, aan de Harvard Universiteit in Cambridge Massachusetts waar mijn vader zijn graad behaalde en die bij hem altijd geliefd was en in ere werd gehouden, de som van vijfduizend dollars (\$ 5000,-) als fonds voor een lezingenserie ongeveer volgens het voorbeeld van de Dudleian lezingen. Dat wil zeggen dat er ieder jaar op een geschikte dag tussen de laatste dag van mei en de eerste dag van december een lezing zal worden gehouden over het onderwerp *De onsterfelijkheid van het bewustzijn*.

De lezing mag geen deel uit te maken van het normale curriculum en mag ook niet worden gehouden door een professor of docent als onderdeel van zijn gebruikelijke colleges.

De keuze zal niet beperkt worden door de religieuze overtuiging of door het beroep van de spreker, hij kan geestelijke of leek zijn. De aanstelling begint zes maanden voordat de lezing plaatsvindt.

Het genoemde bedrag zal veilig belegd worden en drievierde van de jaarlijkse rente zal worden uitgekeerd aan de spreker en het resterende kwart zal worden gebruikt voor de publicatie en gratis verspreiding van de lezing. De spreker stelt daartoe altijd een kopie beschikbaar. De lezing zal genoemd worden:

De Ingersoll-lezing over de onsterfelijkheid van het bewustzijn.

‘William James had een hartgrondige hekel aan elk universeel stelsel dat pretendeert alles te omvatten. We mogen nooit grenzen optrekken die fantastische verrassingen uitsluiten. Hij houdt het oergevoel vast dat de dood nieuwe werelden voor ons *kan* openen..., en ook het oergevoel dat onzichtbare geesten ons *kunnen* omgeven en plotseling iets kunnen doen dat ons kwetst of ons helpt.’

George Santayana, *Persons and Places*, Londen 1944, blz. 249.

NB

Noten van de vertaler en de redactie zijn onderaan de bladzijden geplaatst; de uitgebreide noten van William James zelf staan achterin het boek.

WOORD VOORAF

IN DEZE HARVARDLEZING brengt William James de onsterfelijkheidsgedachte in verband met moderne theorieën over hersendynamica en de overdracht van bewustzijn in de materiële wereld. James vecht de materialistische positie aan waarmee de filosofische wereld in zijn tijd doordrenkt was, namelijk het positivistische geloof dat onze hersenen de bron van het bewustzijn zijn.

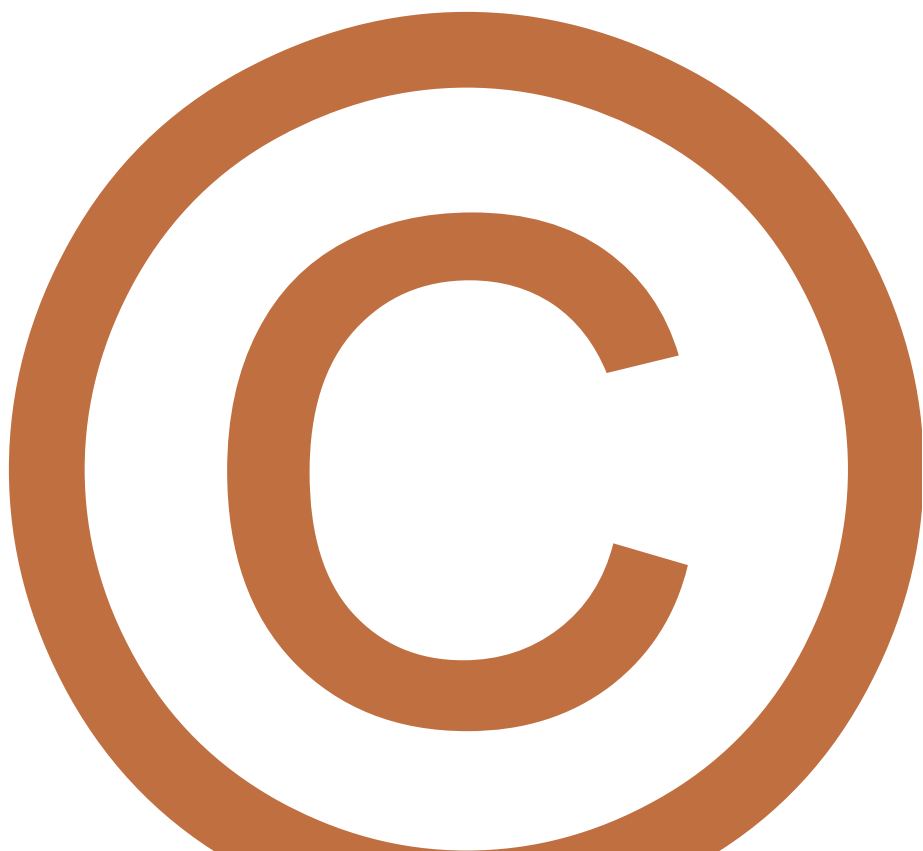
De visie die James verdedigt is veel meer omvattend en holistisch dan we bij veel van zijn tijdgenoten zien. Een verlicht begrip van de werkelijkheid treedt hier naar voren waarbij de stralen van het bewustzijn alle vormen van leven en materie doordringen. Uiteindelijk ligt er een omvattender en oneindige Geest verborgen te midden van alle waarneembare werkelijkheid. Dit grotere bewustzijn is in staat om alle perspectieven te omvatten in een groter geheel, door de geschiedenis van tijd en ruimte heen.

James spreekt over de continuïteit van het bewustzijn en het is opvallend hoe sterk de benadering van William James en de terminologie die hij gebruikt overeenkomen met het hedendaagse concept van *non-lokaal bewustzijn*. ‘Het interessante en actuele van dit essay is bovendien, dat het zeer dicht in de buurt komt bij ideeën die door bijvoorbeeld Pim van Lommel en Dick Mesland worden besproken.’¹

De sprankelende geest van James blijft bij voortduring een inspiratiebron waaruit tot op de dag van vandaag geput wordt.

De lezing gaat vooral over de relatie tussen de gedachten en de hersenen. Hoe zouden we de mogelijkheid van een leven na de dood nog serieus kunnen nemen als we weten dat onze gedachten een functie van onze hersenen zijn zonder iets eigens of universeels?

1 Dr. Taede A. Smedes, *William James over onsterfelijkheid*, 2008.

‘Oefening’ zegt William James, ‘kan onze theoretische horizon op twee manieren veranderen. Ze kan **nieuwe werelden** openen en nieuwe krachten oproepen. Kennis, die we nooit zouden kunnen bevatten als we bleven wat we waren, kan veroverd worden door het ontwikkelen van geestelijke krachten en een leven op een hoger moreel plan.’

INLEIDING

‘ALS WE’, ZEGT WILLIAM JAMES, ‘de samenhang tussen hersenprocessen en gedachten aanduiden in de formule *thought is a function of the brain*,¹ dan is het daarin gehanteerde concept ‘functie’ meerduidig. De hersenen zouden de gedachten kunnen produceren, maar ook als een overdrachtsorgaan dienst kunnen doen.’

Dat laatste illustreert hij met het beeld van licht dat door gekleurd glas schijnt.² *Our brains are colored lenses in the wall of nature, admitting light from the super-solar source, but at the same time tingeing and restricting it.*³ Men kan zich aldus voorstellen dat gedachten onafhankelijk zijn van het brein en dat ze toch in strikte zin een functie van de hersenen blijven.⁴ Deze ‘filtertheorie’ over de werking van de hersenen wordt ten tijde van deze lezing van James filosofisch uitgewerkt in *Matière et mémoire* van Henri Bergson, de Franse filosoof met wiens gedachten James zich later zeer verwant zou voelen.

In *A pluralistic universe* uit 1909 zal James proberen dergelijke denkbeelden te ontdoen van de gedachte aan een ‘substantialiteit van de ziel’ en andere leerstellingen van wat hij met F. C. S. Schiller⁵ ‘de platonische zondagsschool’ noemt.⁶

Dr. Hein van Dongen

1 *Human immortality*, Houghton Mifflin & Co, Boston 1898, p. 10 [22].

2 *Idem*, p. 14 [25]; (tussen de tekstaakjes staat de paginering van deze vertaling).

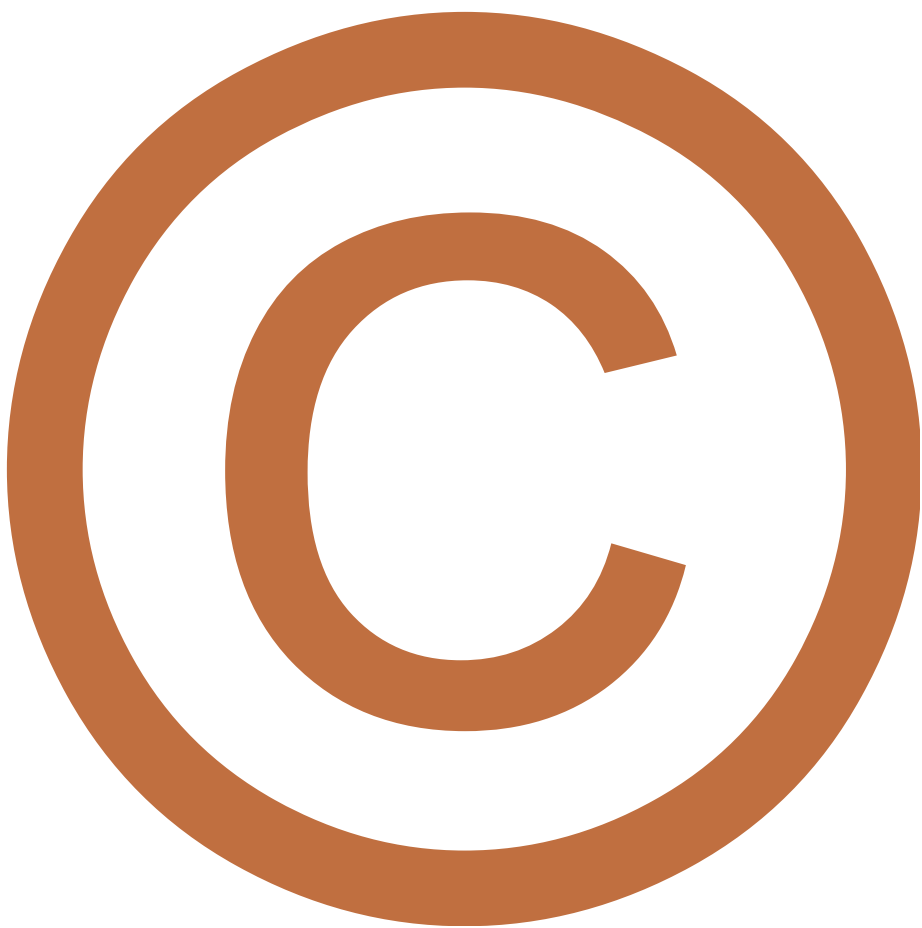
3 *Idem*, p. 19 [28].

4 *Idem*, p. 18 [27].

5 Vgl. blz. 33 en 59-62 in deze uitgave.

6 *Essays in psychical research* 1986, p. 201;

Vgl. William McDougall, *In memory of William James*, 1911, p. 25.

VOORWOORD BIJ DE TWEDE DRUK

VEEL CRITICI hebben dezelfde bezwaren aangevoerd tegen mijn lezing waarin ik de mogelijkheid verdedig dat de ‘overdrachtstheorie’ over hersenactiviteit een weg openlaat naar de onsterfelijkheid. Nu dit boek wederom ter perse gaat voel ik mij uitgedaagd om mij met enige woorden nader te verklaren.

De critici voeren aan dat als onze aardse persoonlijkheid bestaat op grond van de overdracht aan de hersenen van brokstukken van een vooraf bestaand omvattender bewustzijn, dat dan het enige dat kan overblijven na de dood van de hersenen dit omvattender bewustzijn zelf is, waarin we dan weer opgaan. Dat zou dan de enige vorm van oneindig bestaan zijn, omdat onze sterfelijke persoonlijke vorm er niet meer is.

Dit is, vervolgen de critici, de pantheïstische gedachte van onsterfelijkheid, namelijk een overleven als wereldziel. Dat is wat anders dan de christelijke onsterfelijkheidsgedachte die uitgaat van een voortbestaan in een strikt persoonlijke vorm.

Door de mogelijkheid van geestelijk leven te verdedigen na de dood van de hersenen heeft, zo concluderen ze, de lezing tegelijkertijd aangetoond dat dit geestelijk leven niet hetzelfde kan zijn als het persoonlijk leven dat een functie van de hersenen is.

Nu ben ik zelf allesbehalve een pantheïst van het monistische slag. Maar voor de eenvoud sprak ik in de lezing van een ‘moederzee’ en gebruikte daarbij pantheïstisch aandoende termen, en ik suggereerde dat ik mijzelf beschouwde als een *monade*.¹ Op pagina 30 voegde ik daar zelfs aan toe dat geleerden in de toekomst het verlies

1 Een geestelijke en lichamelijke en ondeelbare werkelijkheid volgens de opvattingen van Leibniz.

van sommige van onze persoonlijke beperkingen na de dood misschien niet zouden beschouwen als iets ‘absoluut betreurenswaardigs’. De interpretatie van mijn critici lag daarom voor de hand; ik had zorgvuldiger moeten zijn om me tegen hun kritiek te wapenen. In noot 5 op bladzijde 52 probeerde ik me gedeeltelijk in te dekken door te zeggen dat aangenomen wordt dat de ‘moederzee’* door de hersenen is afgescheiden van onze eindige geest en niet alleen maar moet worden opgevat in pantheïstische termen. Achter de schermen zouden er net zo goed vele geesten kunnen zijn in plaats van een. De simpele waarheid is —

‘Dat je de geestelijke wereld achter de sluier in een zo individuele vorm kunt denken als je maar wilt zonder dat dit schade doet aan het algemene schema dat de hersenen voorstelt als een transmissie- of overdrachtsorgaan.

Vanuit extreem individualistisch gezichtspunt zou iemands eigen eindige wereldse bewustzijn een aftreksel zijn van de eigen meer omvattende, meer ware persoonlijkheid die dan een soort werkelijkheid achter de coulissen wordt. Door dit te geleiden – om bij die mechanistische metafoer te blijven, die (ik kom er openlijk voor uit) niet echt licht werpt op de *modus operandi* – zouden de hersenen ook invloed uitoefenen op dat wat achter de sluier ligt. Want als er iets scheurt ondergaan beide fragmenten die uitwerking.

En net zo (om een wat erg grove vergelijking te gebruiken) als er van een chequeboekje het controlestrookje overblijft waarop staat ‘dit gedeelte niet meezenden’ waarop je het bedrag en de begunstigde voor jezelf kunt noteren, zo zouden deze afdrucken in het transcendente zelf evenzovele getuigenissen kunnen zijn van de eindige ervaringen die door de *eindige hersenen* worden doorgegeven. In een ultieme zin zouden ze binnen het omvattender zelf de verzameling van de herinneringen kunnen vormen aan het aardse doorgangshuis.

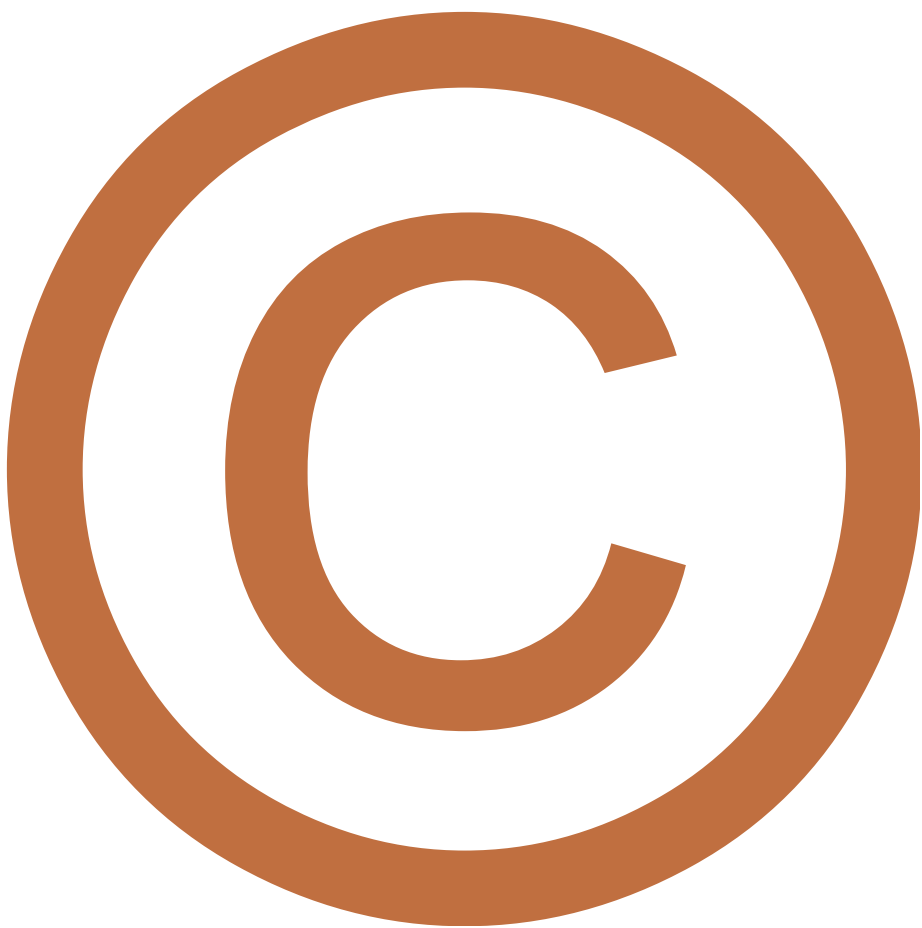
VOORWOORD BIJ DE TWEDE DRUK

Dat is alles, wat sinds de dagen van John Locke († 1704) de voortzetting van de persoonlijke identiteit aan gene zijde van het graf voor de psychologie betekent.

Het is waar dat dit alles meer verwantschap lijkt te hebben met het vooraf bestaan van de ziel en met mogelijke reïncarnatie dan met de christelijke onsterfelijkheidsgedachte. Maar het ging mij in de lezing niet om onsterfelijkheid in het algemeen. Ze spitste zich toe op het aantonen dat die onsterfelijkheid als zodanig niet onverenigbaar is met de theorie over de hersenfunctie zoals die navolging vindt in het hedendaags wereldse bewustzijn. Ik blijf erbij dat ze ermee te verenigen is en bovendien verenigbaar met een onsterfelijkheid in individuele vorm. De lezer zou in harmonie zijn met alles wat de tekst van mijn lezing wil zeggen als deze zou beweren dat elke herinnering en eigenschap in zijn huidige leven bewaard zal worden en dat hij nooit in *sæcula sæculorum*, in alle eeuwigheid, op zal houden in staat te zijn tot zichzelf te zeggen: ‘Ik ben hetzelfde persoonlijke wezen dat vroeger op aarde die en die ervaringen had.’

* James' term *mother-sea* kan vertaald worden met *non-lokaal bewustzijn*. Het begrip 'non-lokaliteit' is ontleend aan de kwantumfysica om het vermogen van het bewustzijn om te expanderen buiten de directe omgeving te duiden.

DE ONSTERFELIJKHEID VAN HET BEWUSTZIJN

WANNEER EEN LEVENSBEOEFTE VAN DE MENSHEID bewaakt en georganiseerd wordt door een instelling dan is een van de dingen, waar zo'n instelling vrijwel zeker naar neigt, dat ze de natuurlijke bevrediging van die behoefte zelf in de weg staat. Dat zien we helaas te vaak om het te kunnen negeren. We zien dit bij rechtbanken en gerechtshoven, bij kerkelijke organisaties, bij kunstacademies, in de medische en andere beroepen en zelfs bij de universiteiten.

Maar al te vaak frustreren de lieden van zulke instituten het spirituele doel waarvoor ze eigenlijk benoemd waren. Dat komt door hun technische benadering. Deze eenzijdigheid beperkt het aantal invalshoeken waarmee ze hun doel kunnen bereiken.

Ik moet toegeven dat ik een moment hieraan dacht toen de organisatie van onze universiteit me afgelopen voorjaar uitnodigde om deze *Ingersoll*-lezing te geven. Onsterfelijkheid is een van de grote spirituele behoeften van de mens. De kerken hebben zichzelf aangesteld als de officiële bewakers van die behoefte. Het resultaat is dat sommige kerken daadwerkelijk pretenderen met hun sacramenten de vervulling van die behoefte aan het individu te kunnen verlenen of te weigeren. En dan komt nu de *Ingersoll*-lezing. De hooggestemde stichter van dit fonds dacht duidelijk dat onze universiteit de zaak die hij in het hart droeg ruimhartiger kon dienen dan de kerken.

Een universiteit is een instelling die veel minder belemmerd wordt door tradities en onmogelijkheden als het gaat om de keuze van personen. Toch is het eerste wat zo'n universiteit doet, een man te benoemen zoals die nu voor u staat. Dat doen ze niet omdat hij

bekend staat als een enthousiaste boodschapper van het toekomstig leven en brandt van verlangen om de goede tijding aan zijn medemensen te verkondigen. Het gegeven dat hij universitair medewerker is, was kennelijk al voldoende.

Met deze gedachte wilde ik het verzoek eerst afwijzen. Het hele onderwerp van het eeuwig leven heeft oorspronkelijk zijn wortels in het persoonlijk gevoel. Ik moet bekennen dat mijn eigen gevoelens over onsterfelijkheid nooit zo vast omlijnd geweest zijn. In de hiërarchie van problemen die mijn geest onrustig maken, staat de gedachte aan het eeuwige leven niet op de eerste plaats. Toch zijn er mensen met een echte passie voor dit onderwerp. Mannen en vrouwen voor wie het leven in het hiernamaals een hunkerend verlangen is. Voor wie de gedachte eraan een obsessie is. Ze voelen een dwingende urgentie die een inzicht gevoed heeft in het onderwerp dat iemand die minder doordrongen is van dit mysterie niet kan bereiken. Ik ken een aantal van die mensen. Het zijn geen ambtsdragers en ze spreken niet als schriftgeleerden. Ze spreken met een rechtstreekse autoriteit. En zeker als er ergens een in geitenvellen gehulde profeet – geen geüniformeerde beambte – geroepen zou worden om inspiratie, zekerheid en onderwijs te geven, dan zou het over een thema als dit moeten gaan. Ambtenarij mag in geen geval de plaats innemen van spirituele roeping.

Toch, ondanks deze overwegingen waaraan ik niet kon ontkomen, sta ik hier vanavond zo ongeïnspireerd en ambtshalve als het maar kan. Ik twijfel er niet aan dat de geitenwollige profeten of, om het minder bloemrijk uit te drukken, geïnspireerde leken met emotionele boodschappen over dit onderwerp, nog vaak genoeg door onze instelling zullen worden uitgenodigd. Ondertussen, hoe negatief en geestdodend de opmerkingen van een loutere beroepspsycholoog zoals ik ook mogen zijn in vergelijking met de vital force van de praktijkervaring, ben ik er na rijp beraad zeker van dat de bestuur-

ders van de Ingersoll Stichting de plicht hebben de meest uiteenlopende deskundigen aan bod te laten komen. Het gaat hier om een alomvattend onderwerp.¹ In de appendix² bij Alger's *Kritische geschiedenis van de leer van een toekomstig leven*³ staat een bibliografie van meer dan 5000 titels waarin het thema wordt behandeld. Onze instelling mag niet alleen denken aan één lezing, maar moet zijn aandacht richten op een complete serie toekomstige lezingen. Een enkele lezing, hoe bezielend en inspirerend die ook mag zijn, is niet genoeg.

-
- 1 Vgl. Nils A. Amnéus: *Life's Riddle*, Los Angeles 1954, p. 135 (typescript).
 - 2 Ezra Abbot: *A catalogue of works relating to the Nature, Origin, and Destiny of the Soul*.
 - 3 *A Critical History of the Doctrine of a Future Life* van ds. William R. Alger (1822-1905) wordt beschouwd als een standaardwerk over onsterfelijkheid. In de eerste editie uit 1860 karakteriseert de auteur reïncarnatie als een 'bedrieglijk overtuigende misvatting'. In de laatste editie (1878) stond het uiteindelijke resultaat van zijn diepgravende onderzoek waarbij hij reïncarnatie onderschrijft en verdedigt:
Van alle doordachte en verfijnde vormen van het geloof in een toekomstig leven is er geen enkele die zo'n uitgebreide en langdurige invloed heeft gehad als deze [reïncarnatie]. Ze heeft de stem van de meerderheid en is eeuwenlang aangehangen door de helft van de mensheid met een kracht van overtuiging die haar gelijke bijna niet kent. Wat op het eerste gezicht het meest opvallende feit is over de leer van herhaalde incarnaties van de ziel, waarbij haar vorm en ervaring in iedere opeenvolgende belichaming wordt bepaald door haar verdiensten in de voorafgaande belichamingen, is inderdaad het voortdurende opnieuw verschijnen van dit geloof in alle delen van de wereld en de vaste greep die ze op bepaalde grote volkeren heeft...
Deze reïncarnatie-gedachten zijn zo prachtig en de methode ervan is zo rationeel, het gebied van overpeinzing waartoe ze het denken verheft is zo groots en de vooruitzichten die ze opent hebben zo'n universeel bereik en belang, dat de studie ervan ons volledig in harmonie brengt met het verheven domein van de onsterfelijkheidsgedachte en van een kosmopolitische rechtvaardiging van de Voorzienigheid, onthuld aan ieders oog. Ze verheft ons uit de kleinheid van onze onbetekenende bezigheden en zelfzuchtige zaken en maakt het voor ons gemakkelijker te geloven in de meest grootse verwachtingen die de mensheid ooit heeft gekoesterd.

De lezingen moeten elkaars tekortkomingen compenseren, zodat er uit deze serie een canon van literatuur ontstaat die recht doet aan het belang van het onderwerp. Ongetwijfeld stond dit de stichter voor ogen. Het is zijn wens geweest om alle mogelijke aspecten van het onderwerp de revue te laten passeren zodat uiteindelijk de resultaten harmonieus in de juiste richting zouden overhellen. Vanuit dit lange termijn perspectief bezien heeft de Ingersoll Stichting niets zo nodig als een verregaande arbeidsdeling. Er moeten zowel redenaars aan bod komen als profeten, maar er is ook plaats voor de beperkte specialisten. Theologen van iedere pluimage, metafysici, antropologen en psychologen moeten van plaats wisselen met biologen, natuurkundigen en hersenonderzoekers – zelfs met wiskundigen. Als een van hen vanuit zijn eigen perspectief een korreltje waarheid kan laten zien, dan zal dat beklijken en samengroeien met de waarheden die aangedragen worden door anderen. Die persoon is dan een goede keus geweest.

In het uur dat voor ons ligt zal ik proberen mijn benoeming te rechtvaardigen door wel twee van zulke korreltjes waarheid aan te dragen. Twee punten die, als ik me niet vergis, geschikt zijn om gecombineerd te worden met alles dat andere sprekers naar voren kunnen brengen.

Deze punten hebben beide het karakter van antwoorden op bezwaren, op problemen die onze cultuur kent in het oude begrip van een hiernamaals. Het zijn moeilijkheden waarvan ik zeker ben dat ze het concept van eindelooz bewustzijn beroven van veel van zijn oude overtuigingskracht. In elk geval in de wetenschappelijke kringen waaruit mijn gehoor bestaat.

Het eerste probleem heeft te maken met de absolute afhankelijkheid van ons geestelijk leven zoals we dit kennen van ons brein. Niet alleen medici, maar ook talloze leken die populair-wetenschappelijke boeken en bladen lezen, horen we over ons zeggen:

‘Hoe kunnen we in een hiernamaals geloven als de Wetenschap voor eens en altijd bewezen heeft dat ons innerlijk leven een functie is van die beroemde stof, de zogenaamde ‘grijze materie’ van onze hersenwindingen?¹ Hoe is het mogelijk dat die functie blijft bestaan, nadat dit orgaan niet meer bestaat?’

Het lijkt er dus op dat de neuropsychologie het oude geloof in de weg staat. Daarom vraag ik u nu als onderzoeker van deze tak van wetenschap de kwestie wat beter te bekijken.

Het is inderdaad waar dat de neurowetenschap tot de voornoemde conclusie gekomen is. En we moeten bekennen dat ze hierdoor op z'n best de algemene opinie van de mensheid een stapje verder gebracht heeft. Iedereen weet dat je door stagnatie van de hersenontwikkeling zwakzinnig wordt. Het is bekend dat een klap op het hoofd het geheugen of het bewustzijn kan uitschakelen en dat hallucinogenen en vergiften als medicijnen en alcohol de aard van onze ideeën of percepties beïnvloeden. Ontleedkundigen, fysiologen en pathologen hebben alleen de details van deze afhankelijkheid nader ingevuld. Wat de laboratoria en ziekenhuizen ons recentelijk hebben geleerd is niet alleen dat het denken überhaupt een van de functies van de hersenen is, maar dat verschillende vormen van denken functies van verschillende delen van de hersenen zijn.²

Als we denken aan dingen die we gezien hebben zijn de achterste delen van de windingen van onze grote hersenen actief. Wanneer we aan dingen denken die we hebben gehoord, zijn de delen bij onze slapen actief en bij het denken aan wat we gaan zeggen zijn het onze frontale hersenlobben. Professor Paul Flechsig uit Leipzig

1 Inkepingen in de hersenen; de oppervlakte van de beide hersenhelften van de grote hersenen bestaat uit een groot aantal windingen, gyrus.

2 Vgl. Jan Verplaetse, *Het morele brein: een geschiedenis over de plaats van de moraal in onze hersenen*, Antwerpen 2006, p. 156 e.v.

(die er misschien beter in thuis is dan wie dan ook) hield er rekening mee dat in weer andere delen van de hersenen de associatieprocessen plaatsvinden die het meer abstracte denken mogelijk maken. Ik zou u die delen gemakkelijk kunnen aanwijzen als ik hier een afbeelding van de hersenen zou hebben.¹ De verminderde of juist verhevigde interactie, van wat deze schrijver de *Körpergefühlsphere*, (sfeer van het lichamelijke gevoel) noemt, verklaart volgens hem bovendien de kleur van ons emotionele leven en bepaalt uiteindelijk wie van ons een kwaadaardige bruto of crimineel zal worden, een onevenwichtige sentimenteel of een karakter dat weliswaar gevoelig is, maar toch evenwichtig. Op zulke speciale opvattingen valt wellicht een en ander af te dingen. Toch zijn de belangrijkste standpunten over de hersenen – uitgewerkt door anatomen, fysiologen en pathologen – zo goed gefundeerd dat de jonge studenten op onze medische faculteiten ze zonder aarzeling geloven. Het vertrouwen dat observatie ze steeds preciezer zal blijven bewijzen is de inspiratie van elk hedendaagse onderzoek. Vrijwel iedere jonge psycholoog kan u vertellen dat bijna alleen een paar ouderwetse scholastici, of wellicht een onzinnige theosoof of onderzoeker, niet mee wil en gewoon door blijft praten alsof geestelijke verschijnselen onafhankelijk van wereldse schommelingen bestaan. Voor het doel van mijn betoog wil ik op dit moment ervan uitgaan alsof deze theorie onweerlegbaar gegrondvest is, zonder dat er iets tegen ingebracht kan worden. Ik wil dat u dit nu even aanvaardt als een grondstelling, of u het er zelf nu mee eens bent of niet. Dus verzoek ik u het vandaag met mij eens te zijn door de grote psychofysiologische formule te onderschrijven:

‘Het denken is een functie van de hersenen.’

De vraag die dan beantwoord moet worden is de volgende: Dwingt deze theorie ons logischerwijs om het geloof in onsterfelijkheid op

te geven? Moet ze werkelijk elke echt consistente denker verplicht zijn hoop op een hiernamaals op te offeren ter wille van zijn plicht om alle consequenties van een wetenschappelijke waarheid te aanvaarden?

De meeste mensen die zijn doordrenkt met wat we een wetenschappelijk *puritanisme* mogen noemen, zouden zich verplicht voelen deze vraag met een 'ja' te beantwoorden. Als enkele medisch of psychologisch geschoolde jonge wetenschappers een ander idee hebben, dan is dat waarschijnlijk door die inconsequentie van geest die het gelukkige voorrecht is van de meerderheid van de mensheid. Op het ene moment zijn ze wetenschappers, op het andere christenen of gewone mensen met een hartstochtelijke levenswil. Terwijl ze zo de twee uiteinden van de ketting vasthouden, negeren ze de tussenliggende verbinding. Maar de meer radicale en compromisloze volgeling van de wetenschap brengt het offer, al of niet met spijt – dat hangt van zijn temperament af. Hij zwicht en geeft zijn hoop op een hemel op.²

Dit is dus de bedenking tegen de onsterfelijkheid. Het volgende dat ik moet doen is proberen u duidelijk te maken dat strikt logisch gezien dit argument geen hout snijdt. Ik moet aantonen dat de fatale consequentie niet zo dwingend is zoals algemeen wordt aangenomen. Zelfs als het zieleleven in letterlijke en strikte zin een functie van de vergankelijke hersenen is (zoals we straks zullen zien), is het helemaal niet onmogelijk, of juist zelfs daarentegen goed mogelijk, dat het leven kan voortduren ook al zijn de hersenen zelf dood.

De veronderstelde onmogelijkheid van het voortbestaan komt voort uit een te oppervlakkige beschouwing van het erkende feit van de *functionele afhankelijkheid*. Zodra we wat dieper op die functionele afhankelijkheid ingaan, en ons bijvoorbeeld afvragen hoeveel soorten van functionele afhankelijkheid we kunnen onderschei-

den, dan zien we onmiddellijk dat tenminste één vorm daarvan een hiernamaals niet uitsluit. De fysioloog komt tot zijn fatale conclusie omdat hij achteloos aanneemt dat het om een ander soort functionele afhankelijkheid gaat en hij doet net alsof dat de enige voorstelbare mogelijkheid is.³

Wanneer de fysioloog, die denkt dat zijn wetenschap een einde maakt aan alle hoop op onsterfelijkheid, de zinsnede 'het denken is een functie van de hersenen' formuleert, denkt hij op dezelfde manier over deze materie als wanneer hij zou zeggen: 'Stoom is een functie van de theepot' of 'Licht is de functie van elektriciteit' of 'Kracht is de functie van een kletterende waterval'. In al deze gevallen hebben de verschillende materiële voorwerpen de functie van de intrinsieke schepping of veroorzaking van hun gevolgen, en deze functie moet een productieve functie genoemd worden. Precies, zo redeneert hij, moet het met de hersenen zijn alsof ze van binnen het bewustzijn voortbrengen, net als cholesterol, creatine en aminozuren. Hun relatie tot het zieleleven moet die van een scheppende functie zijn. Natuurlijk, als hun functie zo'n soort productie is dan zal, als het orgaan vergaat, de productie stoppen en zal de ziel zeker moeten sterven. Zo'n conclusie is inderdaad onvermijdelijk wanneer je de feiten op die speciale manier opvat.⁴

Maar in de wereld van de natuurkunde is productief functioneren van deze soort niet de enige vorm van functie die we kennen. We hebben ook de functie van het (in)schakelen en die van de overdracht of transmissie.

De trekker van een kruisboog werkt bevrijdend. Het verwijdert het obstakel dat de pees vasthoudt en laat zo de boog terugkeren in zijn natuurlijke vorm. Net zo als er een hamer op een explosief valt. Door interne moleculaire belemmeringen te elimineren worden de samengestelde gassen in staat gesteld terug te keren tot hun normale bulkeigenschappen zodat de explosie kan plaatsvinden.

Bij gekleurd glas, een prisma of een lens is er sprake van een *geleidende functie*. De energie van het licht (ongeacht hoe die is geproduceerd) wordt door het glas gezeefd en beperkt in kleur. Door lens en prisma wordt ze beperkt tot een bepaalde route en een bepaalde vorm. De toetsen van een orgel hebben op dezelfde wijze alleen een geleidende functie. Ze openen achtereenvolgens de verschillende pijpen die de lucht op verschillende manieren laten ontsnappen. De lucht wordt niet voortgebracht in het instrument. Het orgel is de balg niet en is alleen bedoeld om delen van die lucht vrij te geven om op de wereld te worden losgelaten in deze verschillende vormen.

Mijn stelling is nu dat, wanneer we denken aan de wet dat het denken een functie is van de hersenen, we niet alleen moeten denken aan de *functie van productie, maar ook aan die van schakeling en overdracht*. Dit laat de doorsnee psychofysioloog buiten beschouwing.

Stel bijvoorbeeld dat het hele universum van materiële zaken – de aankleding van de aarde en het hemelse decor – zou blijken louter een sluier van verschijnselen te zijn die de oppervlakte bedekt om zo de wereld van de echte werkelijkheden aan het oog te onttrekken. Zo'n veronderstelling heeft voor de filosofie en het gezonde verstand niets ongerijmds. Het boerenverstand gelooft in werkelijkheden achter de vernislaag en zelfs in bijgeloof. En de idealistische filosofie verklaart dat de hele wereld van de natuurlijke ervaring, zoals die tot ons komt, alleen een masker is van de tijd die de ene en oneindige Gedachte, die de enige werkelijkheid uitmaakt, breekt in de miljoenen eindige stromen van bewustzijn die we kennen als onze eigen individuele zelden.

*Het leven als een koepel van veelkleurig glas,
Verkleurt de witte straling van de eeuwigheid.¹*

1 *Life, like a dome of many-colored glass, stains the white radiance of eternity.* (P. B. Shelly, Adonais, strofe 52, Londen 1821)

Stelt u zich eens voor dat dit werkelijk zo is. Stelt u zich verder voor dat deze koepel, die doorgaans ondoorzichtig genoeg is om het volle zonlicht te weerstaan, soms op bepaalde plekken en tijden minder ondoorzichtig wordt waardoor sommige stralen kunnen doordringen in dit ondermaanse. Die stralen zouden dan om zo te zeggen evenzovele eindige stralen van het bewustzijn zijn en ze zouden variëren naar kwaliteit en kwantiteit al naar gelang de graad van variatie in ondoorzichtigheid van de koepel. Dan zou het alleen op bepaalde tijden en plaatsen lijken dat de sluier van de natuur dun wordt en zo gemakkelijk scheurbaar dat zulke effecten (van lichtdoorlating) kunnen plaatsvinden. In zulke situaties wordt van een glimp, zij het eindig en onvolmaakt, van het absolute leven van het universum getuigenis afgelegd. De gloed van het gevoel, een glimp van inzicht en stromen van kennis en waarneming drijven onze begrensde wereld binnen.

Neem nu aan dat onze hersenen zulke dunne en halftransparante plekken in de sluier [d.i. halfgeleiders] zijn. Wat gebeurt er dan? Wat als het witte licht door de koepel breekt met alle soorten van kleur-
ring en vertekening die er door het glas aan wordt meegegeven? Of wat als de lucht die nu door mijn keel stroomt, bepaald en beperkt wordt in zijn kracht en kwaliteit van vibratie door de eigenaardigheden van de stembanden waarlangs ze naar buiten komt en die haar vormt tot mijn eigen persoonlijke stem? Ja, wat als op dezelfde manier de ware materie van de werkelijkheid door de hersenen van ons ieder afzonderlijk heen breekt, en dat in allerlei vormen van individuele beperking en met alle onvolmaaktheden en eigenaardigheden die ons stervelingen hier beneden kenmerken?

Overeenkomstig de toestand waarin de hersenen zich bevinden kunnen we ons voorstellen dat de grens van hun belemmering kleiner of groter wordt. Als het brein volledig actief is, wordt die weerstand zo laag dat een naar verhouding grote toevloed van spirituele

energie over ons heen stroomt. Op andere tijden komen alleen die gedachtegolfjes voorbij die een diepe slaap nog doorlaat. En wanneer de hersenen uiteindelijk geheel en al ophouden te werken of zelfs vergaan, dan zal die stroom van bewustzijn waaraan zij ten dienste stonden geheel verdwijnen uit deze natuurlijke wereld. De levenssfeer die dit bewustzijn voedde zou nog altijd intact zijn. In die meer echte wereld waarmee het in een constante verbinding stond, zelfs toen het zich nog in de wereld manifesteerde, kan het op een voor ons onbekende manier nog altijd blijven bestaan.

U ziet dat bij elk van deze veronderstellingen ons zieleven zoals we dat kennen nog altijd in een letterlijke zin een functie van ons brein zou zijn. De hersenen zouden de onafhankelijke variabele zijn, en de geest zou in afhankelijkheid daarvan variaties vertonen. Wanneer de geest voor zijn natuurlijk leven op zo'n manier van het brein afhankelijk zou zijn, betekent dat zeker niet dat onsterfelijk leven onmogelijk zou zijn, – het is zeer goed verenigbaar met een bovennatuurlijk leven achter de sluier in het hiernamaals.

Zoals ik al zei is de onafwendbare gevolgtrekking niet dwingend. De conclusie van het materialisme is alleen gebaseerd op de eenzijdigheid waarmee zij het woord 'functie' interpreteert. Of we ons nu wel of niet bekommeren om onsterfelijkheid *an sich*, we moeten als pure critici onze plicht doen tegenover de dwalingen der mensheid en blijven wijzen op het onlogische van een ontkenning die zich baseert op de botte ontkenning van een duidelijk alternatief. En hoeveel te meer moeten wij dat – als waarheidliefhebbers – als het gaat om de ontkenning van een zo vitale menselijke hoop!

Strikt logisch gezien dus zijn de tanden van het te zeer verstandelijke materialisme uitgetrokken. Mijn woorden zouden dus al bevrijdend moeten werken op uw hoop. Vanaf nu mag u weer geloven, of u nu van die toestemming gebruik wilt maken of niet. Omdat het hier gaat om een *abstracte* redenering, denk ik dat haar

invloed groter kan worden door een paar woorden te zeggen over meer concrete invullingen van deze argumentatie.

Alle abstracte hypothesen klinken onwettelijk. De abstracte redenering, namelijk dat onze hersenen gekleurde lenzen in de muur van de natuur zijn die licht doorlaten uit een bovenzonnelijke werkelijkheid maar het tegelijkertijd kleuren en beperken, klinkt nogal bizar. Dat is toch niets anders, zult u zeggen, dan een dwaze metafoor? En hoe kunnen we ons zo'n functie voorstellen? Is de gewone materialistische gedachte niet veel eenvoudiger? Is bewustzijn niet beter te vergelijken met een soort damp of parfum of elektriciteit of een neurologische activiteit die ter plekke wordt getapt uit iemands persoonlijke vaatje? Is het wetenschappelijk niet veel zorgvuldiger om de hersenfuncties te behandelen als een productieve functie?

Het voor de hand liggende antwoord is dat, als we het hebben over de positieve opvatting van wetenschap, functie niets anders kan betekenen dan louter statistische associatie of correlatie.¹ Als de hersenactiviteit op één manier verandert, verandert het bewustzijn op een andere manier. Als de golven door de achterhoofdskwabben snellen, dan ziet het bewustzijn dingen. Wanneer ze door de lagere frontale gebieden stromen, dan zegt het bewustzijn dingen tegen zichzelf en als ze stagneren dan valt ze in slaap enzovoort. Strikt wetenschappelijk kunnen we het alleen hebben over het blote feit van de wederzijdse relatie. Alles wat we zeggen over productie of overdracht als uitdrukkingwijze van wat er plaatsvindt is uitsluitend toegevoegde hypothese. Bovendien zijn het nog metafysische hypothesen ook. Het voegt niets toe aan het gegeven. Vraag naar een vingerwijzing in de richting van de exacte processen van voortbrengsels of overdracht en de wetenschap zal het bankroet van haar ver-

1 Concomitant variation: Methode van (gelijktijdige) variatie. Als 2 variabelen samen veranderen (vgl. *correleren*) dan zijn ze op een of andere manier causaal verbonden.

beeldingskracht moeten toegeven. Ze heeft tot nu toe nog niet het minste vermoeden of voorstel – zelfs geen slechte metafoor of aanwijzing – te bieden. *Ignoramus, ignorabimus*, we weten het niet en we zullen het niet weten.¹ Dat is wat de meeste biologen, om er eentje te citeren, zullen zeggen. ‘Het voortbrengen van zoiets als bewustzijn in het brein’, zullen ze de overleden Berlijnse professor in de fysiologie nazeggen, ‘is het absolute wereldraadsel’ – iets zo paradoxaal en ongewoon dat het een steen des aanstoots is voor de natuur en eigenlijk een contradictie in zichzelf. Hoe stoom in een fluitketel wordt geproduceerd kunnen we wel vermoeden, want de variabele termen zijn natuurkundig van dezelfde aard en we kunnen het ons eenvoudig voorstellen als niets anders dan veranderingen van moleculaire beweging. Maar bij de voortbrenging van het bewustzijn door het brein werken we met termen die volstrekt andersoortig zijn. Voor zover we het kunnen bevatten gaat het om net zoiets wonderbaarlijks als wanneer we zouden zeggen dat bewustzijn ‘spontaan ontstaat’ of ‘geschapen wordt uit het niets’.

De productie-theorie is dus nog geen jota simpeler of geloofwaardiger dan enig andere denkbare theorie, ze is alleen populairder. Alles wat je dus moet doen, als een doorsnee materialist iemand uitdaagt te verklaren hoe de hersenen een orgaan voor de beperking en vorming van een bewustzijn kunnen zijn dat ergens anders vandaan komt, is hem een *tu quoque* (jij-bak) terug te kaatsen en hem op zijn beurt te vragen om te verklaren hoe het toch mogelijk is dat de hersenen bewustzijn produceren. Voor polemische doeleinden zijn beide theorieën gelijkwaardig.

Maar als we de overdrachtstheorie in een ruimer perspectief zetten dan zien we dat ze, nog los van haar samenhang met de onsterfelijheidskwestie, zeker positieve kwaliteiten heeft.

1 Emil du Bois-Reymond in *Die sieben Welträtsel*, 1880.

Hoe het proces van de overdracht zich precies afspeelt is inderdaad niet voor te stellen. Maar de externe relaties, om het zo te zeggen, van het bewustzijnsproces versterken ons geloof. In deze theorie hoeft in dit proces niet *de novo*, steeds opnieuw, te worden gegeneereerd op een groot aantal verschillende plaatsen. Het bestaat al, achter de schermen, gelijktijdig met de wereld. De overdrachtstheorie vermijdt op deze manier niet alleen het vermenigvuldigen van wonderen, maar verbindt zich beter met de algemene idealistische filosofie dan met de productietheorie. Het is een goede zaak als wetenschap en filosofie elkaar op deze manier ontmoeten.⁵

Dat brengt ons ook bij het begrip 'drempelwaarde'. Dat is een woord waarmee, na de publicatie van Gustav Th. Fechners *Psychophysik* in 1860), de zogenaamde 'moderne psychologie' is doordrenkt. Fechner denkt dat de voorwaarde voor het bewustzijn een soort psychofysische beweging – zoals hij dat noemt – is. Voordat er bewustzijn kan ontstaan, moet die beweging een zekere mate van activiteit bereikt hebben. Die voorwaarde wordt de 'drempelwaarde' genoemd. Maar de hoogte van die drempelwaarde varieert. Al naargelang de omstandigheden kan ze hoger of lager uitvallen. Wanneer ze daalt, zoals in de staat van grote helderheid, worden we ons bewust van dingen waarvan we ons op andere tijden niet bewust zijn. Wanneer die waarde stijgt, zoals in het geval van sufheid, daalt het bewustzijnsniveau. Het stijgen en dalen van de psychofysische drempelwaarde correspondeert precies met onze gedachte van een blijvende belemmering voor de overdracht van het bewustzijn, en die weerstand kan in onze hersenen nu eens meer dan weer minder worden.⁶

De overdrachtstheorie verbindt zich bovendien met de hele categorie van ervaringen die maar met moeite door de productietheorie kunnen worden verklaard. Ik verwijs naar die duistere en buitengewone fenomenen die door alle tijden heen in de geschiede-

nis worden vermeld en die de onderzoekers van het paranormale met Frederic Myers aan het hoofd proberen te rehabiliteren.⁷ Het zijn verschijnselen zoals religieuze bekeringen, wonderbaarlijke leiding als antwoord op gebed, plotselinge genezingen, voorboden, verschijningen op het stervensmoment, helderziende inzichten of indrukken en het hele scala aan mediamieke vermogens, om maar niets te zeggen over nog meer buitengewone en onbegrijpelijke dingen. Als al ons menselijk denken een functie is van de hersenen, dan kunnen als deze dingen feiten zijn – en voor mijn eigen geest zijn sommige van deze dingen een feit – dan kunnen we niet aannemen dat ze zich voordoen zonder voorafgaande hersenactiviteit. Maar de gewone productie-theorie van bewustzijn hangt zich op aan een speciaal idee over hoe hersenactiviteit kan ontstaan, – namelijk dat alle hersenactiviteit zonder uitzondering voorafgegaan wordt, direct of indirect, door activiteit van de zintuigen die hun prikkels doorgeven aan de hersenen. Een dergelijke activiteit maakt dat de hersenen gewaarwordingen en voorstellingen gaan produceren. Uit die gewaarwordingen en voorstellingen worden vervolgens de hogere vormen van denken en kennen gefabriceerd. Ook wij als *transmissionisten*, als aanhangers van de overdrachtstheorie, moeten toegeven dat dit zich voordoet bij ons normale denken. Zintuiglijke activiteit verlaagt de weerstand van de hersenen. Mijn stem en beeltenis, bijvoorbeeld, raken uw oren en ogen. Uw hersenen worden daarop vatbaarder en bij u kruipt er een bewustzijn, van wat ik zeg en doe, vanachter de sluier vandaan en komt deze wereld binnen. Maar in de mysterieuze verschijnselen waarop ik zinspeel is het vaak moeilijk te bepalen waar de zintuigen in het spel komen. Een medium bijvoorbeeld toont kennis van de privé-omstandigheden van zijn cliënt waarvan het onmogelijk lijkt dat hij die heeft verkregen door zien of horen of enige gevolgtrekking daaruit. Of men kan een verschijning hebben van iemand die nu sterft honder-

den kilometers hier vandaan. Vanuit de productie-theorie kun je niet bevroeden uit welke waarnemingen zulke bizarre stukjes kennis afkomstig zijn. Volgens de overdrachtstheorie hoeven ze niet te worden geproduceerd – ze bestaan al kant en klaar in een transcendente wereld – en het enige wat nodig is, is een verlaging van de hersendrempel om ze door te laten. In gevallen van bekering, bij leiding van 'boven af', plotselinge spirituele genezing, enzovoort, lijkt het voor de mensen die deze ervaring overkomt alsof een kracht van buiten, die volstrekt verschilt van de gewone werking van de zintuigen of van de door de zintuigen geleide geest, in hun leven kwam. Alsof dat leven zich plotseling openbaart in dat grotere leven dat er de bron van is. Het woord *influx* dat de Swedenborgianen gebruiken, is een goede beschrijving van deze impressie van een nieuw inzicht, of nieuwe wil, als iets dat als een vloedgolf over ons heen rolt. Al zulke ervaringen zijn binnen de productie-theorie nogal paradoxaal en zonder betekenis, maar in de overdrachtstheorie vallen ze op hun plaats. We hoeven alleen de continuïteit van ons lokale bewustzijn met een non-lokaal bewustzijnsveld (*mother sea*) te veronderstellen om de buitengewone golven te kunnen verklaren die soms over de dam slaan. Natuurlijk blijven de oorzaken van deze vreemde hersendrempelverlagingen nog altijd een mysterie.

Voeg dit voordeel toe aan de overdrachtstheorie – een voordeel waarvan ik me bewust ben dat sommigen van u het niet hoog zullen aanslaan – en voeg daaraan ook toe dat ze niet in strijd is met de gedachte van een hiernamaals, en ik hoop dat u het met me eens zult zijn dat ze het op veel punten wint van de normale productie-theorie. Het is een theorie die in de ideeëngeschiedenis over dergelijke zaken nooit geheel uit beeld is geraakt, maar ook nooit breed is uitgewerkt. In de grote orthodoxe filosofische traditie wordt het lichaam beschouwd als een essentiële voorwaarde voor het leven van de ziel in deze zintuiglijke wereld. Maar na de dood, zegt men,

wordt de ziel bevrijd en wordt een louter intellectueel en niet verlangend wezen. Immanuel Kant drukt deze gedachte uit in termen die heel dichtbij onze overdrachtstheorie komen. De dood van ons lichaam, zegt hij, zou heel goed het einde kunnen zijn van het zintuiglijk gebruik van onze geest, maar het begin van zijn intellectueel gebruik. ‘Het lichaam’, zo vervolgt hij —

‘zou zo niet de oorzaak van ons denken zijn, maar slechts een beperkende voorwaarde ervan. Hoewel wezenlijk voor ons zintuiglijke en animale bewustzijn, kan het beschouwd worden als een hindernis voor ons zuivere spirituele leven.’⁸

In een recent werk van grote suggestieve kracht, maar toch minder bekend dan het verdient – ik bedoel *De raadselen van de sfinx** van de filosoof F. S. C. Schiller van Oxford, en later van de Cornell-universiteit – wordt de overdrachtstheorie tot op zekere hoogte verdedigd.⁹ Toch zult u vragen, op welke positieve wijze kan deze theorie ons helpen om ons een voorstelling te maken van onze onsterfelijkheid? Wat we willen behouden zijn nu juist die individuele beperkingen, deze neigingen en eigenaardigheden die ons definiëren in relatie tot onszelf en tot anderen, en die zogezegd onze identiteit uitmaken. Onze sterfelijkheid en beperkingen lijken onze persoonlijke identiteit te vormen. Als het beperkende orgaan wegvalt en onze afzonderlijke geesten terugkeren naar hun oorspronkelijke bron en hun onbeperkte staat hernemen, zullen ze dan nog maar enigszins lijken op deze zoete stromen van gevoel die we kennen en die zelfs nu onze hersenen uitziften uit dat grote en voor ons plezierige reservoir hier beneden? Zulke vragen zijn oprecht levende vragen en ze moeten zeker serieus besproken moeten worden door hen die in de toekomst de Ingersoll lezingen zullen geven.

* *The Riddles of the Sphinx*, Londen 1912.

Van mijn kant hoop ik dat een of meer van die sprekers diepgaand de voorwaarden van onze onsterfelijkheid zullen bespreken en ons zullen vertellen hoeveel we kunnen verliezen en hoeveel we kunnen winnen als deze beperkende contouren zouden veranderen.

Als alle determinatie negatie is zoals de filosofen zeggen,¹ dan zou het best kunnen zijn dat het verlies van sommige van de besluitprocessen (*determinations*) die de hersenen ons opleggen geen reden vormen voor zo'n diep leedwezen.

Maar bij deze gelegenheid weiger ik in te gaan op deze hogere en meer transcendentale kwesties; ik zal in de rest van dit uur mijn tweede punt naar voren brengen. Het is fragmentarisch en negatief net zoals mijn eerste punt, maar ondertussen geven ze ons geloof in onsterfelijkheid nieuwe vleugels.

1 DETERMINATIE: (*fil.*) Het doen ontstaan van een ondergeordend begrip door toevoeging van een nieuw kenmerk. NEGATIE: Ontkenning van filosofische stellingen; (*dialectische filos.*) de gang van het algemene tot het bijzondere.

MIJN TWEDE PUNT HEEFT TE MAKEN MET HET ONGELOOF-
LIJKE EN ONVERDRAAGLIJKE AANTAL WEZENS WAARVAN WE
MET ONZE MODERNE VERBEELDINGSKRACHT MOETEN AANNEMEN
DAT ZE ONSTERFELIJK ZIJN ALS ER ONSTERFELIJKHEID BESTAAT.

Ik kan alleen maar vermoeden dat ook dit een steen des aanstoets is voor velen uit mijn huidige publiek. Het is een struikelblok dat ik graag en grondig uit de weg zal moeten ruimen.

Ik heb het idee dat dit struikelblok pas van de laatste tijd is. Het is voortgekomen uit de nadruk die de moderne wetenschap, en de ethische overwegingen die daaruit voortvloeien, op de kwantitatieve verbeeldingskracht legt.

Voor onze voorouders was de wereld klein, en – vergeleken met onze moderne waarneming – een naar verhouding overzichtelijke zaak. Ze was hoogstens zesduizend jaar oud. Er waren maar een paar mensen in haar geschiedenis – helden, koningen, kerkvaders en heiligen – die naar voren traden en de verbeelding domineerden met hun voorrechten en verdiensten. Niet alleen zijzelf, maar iedereen die een vertrouwensrelatie met hen had straalde met een betovering die zelfs de Almachtige, zo werd gedacht, moest erkennen en respecteren. Deze prominente persoonlijkheden en hun deelgenoten vormden de kern van een onsterfelijke groep. De mindere helden en heiligen van de minder belangrijke sekten kwamen daar achteraan. De mensen die zich niet wisten te onderscheiden vormden een soort van achtergrondfiguratie. Het hele schouwspel van de eeuwigheid (zeker als het over de Hemel ging en niet over de lagere regionen) was voor het gevoel van de gelovigen nooit buitengewoon groot of onbehaaglijk dicht opeengepakt. Je zou dat een aristocratische opvatting van de onsterfelijke kunnen noemen. De onsterfelijken – ik spreek hier uitsluitend over de Hemel, want met eeuwigdurende kwellingen willen we ons hier niet bezighouden – vormden altijd een elite, een select en overzichtelijk aantal.

Maar met onze generatie is de westerse wereld gegrepen door een nieuwe soort kwantitatieve verbeeldingskracht. De evolutietheorie vraagt van ons een veel grootschaliger voorstelling van tijd en ruimte en aantallen dan onze voorouders ooit hadden kunnen denken nodig te zijn voor kosmische processen.

De menselijke geschiedenis ontwikkelt zich gestadig uit de dierlijke en gaat waarschijnlijk terug tot in het Tertiair.¹ Daarvanuit heeft zich onmerkbaar een democratische kijk op de onsterfelijkheid ontwikkeld als vervanging van de traditionele aristocratische opvatting. Want hoewel onze geesten in een bepaald opzicht cynisch geworden zijn, worden ze in een ander opzicht door het evolutieperspectief meer meevoelend. Deze half wilde prehistorische broeders zijn been van ons been en vlees van ons vlees. Omringd door de onmetelijke duisternis van dit mysterieuze universum werden zij geboren en stierven zij, leden zij en vochten zij. Verstrikt in schrikwekkende misdaden en passies, gedompeld in de zwartste onwetendheid, belaagd door afschuwelijke en groteske dwalingen streefden zij vasthoudend de diepste idealen na in hun vaste overtuiging dat bestaan in wat voor vorm dan ook beter is dan niet te zijn. Zo reddden ze de toorts van het leven iedere keer weer uit de kaken van de altijd dreigende vernietiging. Dankzij hen verlicht die fakkel de wereld nu voor ons.

Hoe klein lijken individuele verschillen als we terugkijken op dat overweldigende aantal menselijke wezens die ooit zuchtten en gebukt gingen onder de druk van die levensnood! Hoe onbeduidend moet in de ogen van God het kleine extra van individuele verdienste zijn, wegzakkend als het ware in de uitgestrekte oceaan van de gemiddelde menselijke inzet die domweg en vasthoudend de basale plichten vervult en het heroïsche leven leeft!

1 65 tot 1,8 miljoen jaar geleden.

We worden nederig en eerbiedig als we het wonderbaarlijke schouwspel overzien. Het zijn niet onze verschillen en typische kenmerken – zo voelen we – die ons in Gods ogen genade doen vinden. Nee, het is onze gemeenschappelijke animale kern om het lijden te dulden en inspanningen te verdragen. Een immens mededogen en gevoel van verwantschap vult het hart. Een onsterfelijkheid waarvan die miljarden medestrevers worden uitgesloten lijkt geen logische gedachte. Dat onze superioriteit in persoonlijke verfijning of in religieuze overtuiging een verschil zou uitmaken tussen ons en onze tafelgenoten aan het banket des levens en een verschillende lotsbestemming in het hiernamaals met zich meebrengt – voor ons het eeuwig leven, voor hen de kwelling of de dood als van gestorven beesten – is een gedachte te absurd om serieus genomen te worden. Nee, sterker, de beesten zelf – de wilde in elk geval – leiden altijd een dapper bestaan. De moderne geest, soms verruimd door kosmische emotie, aarzelt om bij de grote evolutionistische visie van universele continuïteit de grens bij de mens te leggen. Als enig wezen eeuwig leeft waarom dan niet allemaal? Waarom niet die geduldige woestelingen? Een geloof in onsterfelijkheid vraagt dus om een schaalgrootte die zo verbijsterend is dat onze verbeelding ervoor bezwijkt. Onze persoonlijke gevoelens weigeren zich te verheffen om hun taak onder ogen te zien. De gedachte die ons overvalt is te uitgestrekt. Liever dan de consequentie ervan onder ogen te zien geven we de stelling op waarvan we uitgingen. We geven liever het geloof in de onsterfelijkheid op dan te geloven dat alle scharen van Hottentotten en Australiërs die er geweest zijn en die er ooit zullen zijn die met ons zullen delen in *secula seculorum*, in de eeuwen der eeuwen. Het leven is een goed ding en dat zelfs vrij overvloedig, maar de hemel zelf en de kosmische tijd en ruimte zouden stomverbaasd zijn, denken we, over de gedachte om zo'n eeuwig aanzwellende overvloed te moeten bewaren en het niet door haar strot krijgen.

Omdat ik als consument van de moderne wetenschappelijke cultuur zelf zo'n subjectieve ervaring als deze heb meegemaakt, ben ik er zeker van dat dit ook de ervaring van veel anderen moet zijn, misschien wel van de meesten van u die nu naar mijn woorden luisteren. Maar ik ben ook gaan inzien dat er een enorme drogredenering in schuilgaat. Omdat het opmerken van die drogredenering mijn geest weer vrijgemaakt heeft, voel ik dat het een dienst is die ik mijn gehoor vanavond bewijzen kan, om uit te leggen waarin die drogredenering zit.

Het is de meest voor de hand liggende drogredenering in de wereld. Het enig verbazingwekkende is dat niemand haar doorziet. Het is het gevolg van een onoverwinnelijke blindheid waaraan we lijden, een ongevoeligheid voor de innerlijke betekenis van vreemde levens en een zelfingenomenheid die ons eigen onvermogen in de wijde kosmos projecteert en de behoeften van het Absolute meet aan onze eigen noden. Onze christelijke voorouders gingen gemakkelijker met het probleem om dan wij. Wij schieten tekort in sympathie, maar zij hadden een uitgesproken antipathie tegen deze vreemde menselijke schepselen en ze namen naïef aan dat God die antipathie ook moest voelen. Omdat ze 'heidenen' waren schiepen onze voorvaders er een soort genoegen in te denken dat de Schepper hen gemaakt had als een soort brandstof voor het vuur van de hel. Onze cultuur heeft ons vermenselijkt tot voorbij dat punt, maar we kunnen ze nog altijd niet zien als onze kameraden in de hemelse velden. We hebben om zo te zeggen *geen emploi voor ze* en de gedachte aan hun overleven bedrukt ons. Neem nu de Chinezen. Wie van u hier, mijn vrienden, ziet enig nut in hun eeuwig voortbestaan zonder getalsmatige reductie? Vast niemand van u. Op zijn best wilt u een aantal selecte specimen in leven houden als representant van een interessante menselijke variant. Maar van de resterenden, die in zulke ongeëvenaarde aantallen verkozen worden, kunnen we ons

alleen op deze abstracte collectieve manier een voorstelling maken. U bent er zeker van dat deze eenheden geen individuele waarde kunnen hebben. God zelf zal er zich weinig aan gelegen laten liggen, zult u denken. De onsterfelijkheid van elke apart exemplaar moet voor Hem en voor het hele universum een niet te verteren last zijn, net als voor u. U doet maar wat en dompelt de hele zaak in een soort geestelijke achteloosheid en walging. Eerst twijfelt u of deze massa onsterfelijk kan zijn en dan verliest u alle zekerheid over de onsterfelijkheid van uw eigen specifieke persoon die u de hele tijd als waardevol heeft beschouwd. Ik ben er zeker van dat dit de mentaliteit is van sommigen van u die hier voor mij zitten.

Maar is die houding niet te wijten aan een gebrek aan verbeeldingskracht? U neemt die horden van vreemde snuiters zoals u ze ziet: een uiterlijk plaatje geschilderd op uw netvlies, dat een menigte voorstelt die u deprimeert vanwege zijn omvang en chaos. U denkt dat ze stellig en absoluut zijn zoals ze aan u voorkomen. Ik voel me niet door ze aangetrokken zult u zeggen, daarom zijn ze overbodig. Maar al die tijd, voorbij de uiterlijkheid zoals u zich realiseert, zijn ze zichzelf scherp bewust in hun eigen innerlijkheid met de meest heftige sensaties van het leven. Jullie zijn 't die dood zijn, als een steen, blind en gevoelloos in jullie manier van kijken. U werpt uw ogen op een toneel waarvan u de betekenis volledig mist. Elk van deze groteske en afstotelijke vreemdelingen is bezielde van een innerlijke levensvreugde, even hartstochtelijk of hartstochtelijker dan u voelt kloppen in uw eigen borst. De zon komt op en de schoonheid straalt om zijn pad te lichten. *Als je de innerlijke vreugde erin mist, mis je alles**, zegt R. L. Stevenson.¹⁰ Van die eindeloze schare is er niet één om wiens leven niet gevraagd wordt – en dat met een intensiteit – door dat bewustzijn dat de vorm van dat wezen bezielde.

* *Across the plains*, Chatto & Windus, Piccadilly, Londen 1892, p. 226.

Dat u zich dat niet realiseert, of begrijpt of ernaar verlangt, dat u er geen ruimte voor kunt maken is een volstrekt irrelevante omstandigheid. Dat uw betrokkenheid een verzadigingspunt heeft zegt niets over belangen van een absoluut karakter. Het Universum, met elk levend wezen dat uit haar rijkdommen voortkomt, schept tegelijkertijd een vraag naar dat wezen en een verlangen naar zijn voortbestaan. Het creëert dat, als het nergens anders is, dan toch in ieder geval in het hart van dat wezen zelf. Het is absurd om te veronderstellen dat, simpelweg omdat de kracht van onze eigen empathie met andere wezens het zo snel laat afweten, er in het hart van het oneindige leven zelf zoiets zou kunnen zijn als overmaat, overschot of oververzadiging. Het is niet zo dat er een ommuurde kamer is waarvan de geesten die er verblijven steeds moeten opschuiven of plaats moeten maken en zich op elkaar moeten persen om nieuwe zielen binnen te laten. Iedere nieuwe geest brengt zijn eigen uitgave van de kosmische ruimte met zich mee, zijn eigen kamer om in te wonen. Die ruimten pakken nooit samen. De ruimte van mijn verbeelding vermengt of overlapt nooit met die van u. De hoeveelheid van mogelijk bewustzijn wordt niet geregeerd door wetten analoog aan die van de zogenoemde wet van behoud van energie in de materiële wereld. Als iemand wakker wordt of geboren wordt hoeft een ander niet te gaan slapen of sterven om het bewustzijn van het universum op een constante grootte te houden.

In feite heeft professor Wundt in zijn *Systeem van de filosofie* een wet van het universum geformuleerd die hij de wet van de toename van spirituele energie noemt en die hij uitdrukkelijk contrasteert met de wet van behoud van energie in natuurkundige zaken.¹¹ In spiritueel opzicht lijkt er geen formele grens aan de toename van het zijn. Omdat spiritueel bestaan, om het even wanneer, zichzelf bevestigt, uitdijt en verlangt naar voortbestaan, kunnen we met recht letterlijk stellen dat, in weerwil van de tekorten van ons per-

soonlijk mededogen, de aanwas van individueel leven in de kosmos nooit de vraag kan overschrijden, hoe onmetelijk die ook mag worden. De behoefte aan die toevloed ontstaat op het moment dat de toevloed zichzelf manifesteert, want de wezens die toevloeden schreeuwen om hun eigen voortbestaan.

Ik spreek zoals u ziet vanuit het standpunt van alle andere individuele wezens die innerlijk hun eigen bestaan realiseren en genieten. Als wij pantheïsten zouden zijn, zouden we hier kunnen stoppen. We hoeven dan alleen te zeggen dat door hen heen, zoals door zovele andere verschillende uitdrukkingskanalen, de eeuwige Geest van het Universum zijn eigen oneindige leven bevestigt en manifesteert. Ingeval we theïsten zijn kunnen we verder gaan zonder aan het resultaat af te doen. God, kunnen we dan zeggen, is zo onuitputtelijk in zijn vermogen om lief te hebben dat hij behoefte heeft en verlangt naar een eindeloze aanwas van geschapen levens. Hij kan nooit, zoals wij, verzwakken of moe worden onder die toeneemende expansie. Hij hanteert een oneindige maat in alle dingen. Zijn mededogen raakt nooit verzadigd of bevredigd.

Ik hoop dan dat u het met me eens zult zijn dat het vermoeiende van een overbevolkte hemel louter een subjectieve en misleidende gedachte is, een teken van het menselijk onvermogen, een overblijfsel van het oude bekrompen aristocratische geloof. *Vereer de Maker, richt uw ogen op naar de hemel en hoe die gemaakt is*¹ en u zult geloven dat dit werkelijk een democratisch universum is waarin uw bekrompen uitsluitingen geen regulerende rol spelen. Werd om uw oordeel gevraagd toen deze wereld werd bevolkt? Waarom zou er dan naar gevraagd worden als het gaat om de bevolking van de uitgestrekte stad Gods?

1 *Revere the Maker; fetch thine eye / Up to His style, and manners of the sky.*

Ralph Waldo Emerson, *Threnody*, 1846.

Laten we net als Job de hand voor onze mond houden en dankbaar zijn dat we er in onze persoonlijke nietigheid überhaupt zijn.* De Godheid die aan ons lijdt, kan lijden aan vele andere rare, wonderbaarlijke en slechts ten dele genietbare dingen.

Wat mijzelf betreft, en voor zover de logica het toelaat, zou ik willen dat ieder blad dat ooit in dit woud van de wereld groeide en ritselede in de wind onsterfelijk zou worden. Neem het als een feitelijke vraag: is het lover onsterfelijk of niet? Abstracte hoeveelheid en de abstracte onnodigheid in onze ogen van een zodanige vermenigvuldiging van dingen die zo veel op elkaar lijken, hebben met het onderwerp niets te maken. Want grootte, getal en generieke gelijkens zijn alleen manieren van onze eindige manier van denken. Op zichzelf beschouwd, los van onze eigen verbeelding, is de ene schaal van dimensies en getallen voor het universum niet miraculeuzer en onvoorstelbaarder dan de andere, tenminste wanneer je het Universum de vrijheid toestaat alles te zijn in plaats van het niet-zijn (*Non-entiy*) dat ook de macht had kunnen hebben.

Het hart van het bestaan (*being*) kent geen uitzonderingen die verwant zijn aan wat zich in ons eigen kleine hart voordoet. De innerlijke betekenis van het leven van anderen gaat alle vermogens van medeleven en inzicht te boven. Als we een betekenis ontwaren in ons eigen leven, die ons er spontaan toe brengt aanspraak te maken op de eindeloze duur ervan, laten we dan tolerant zijn tegenover soortgelijke aanspraken van andere levens, hoe talrijk ook, hoe weinig volmaakt ze ons ook mogen toeschijnen. Laten we in elk geval niet ongunstig beslissen over onze eigen aanspraak, waarvan we de ondergrond heel direct voelen, omdat we niet welwillend over de aanspraak van de vreemdeling kunnen beslissen wiens grondtoon we helemaal niet kunnen invoelen. Dat zou neerkomen op het opheffen van de wetten van het zien door de blindheid.

‘WILT U NOG EEN LAATSTE WOORD?’

- * *‘Ik ben onaanzienlijk. Wat zal ik u antwoorden?
Ik leg mijn hand op mijn mond.
Ik heb eenmaal gesproken en zeg niets meer,
één keer, hoogstens twee keer spreken is genoeg.’*

NOTEN

- 1 De delen die tussen de centra voor beweging en waarneming liggen – die tweederde van de hersenhelften beslaan – worden door Flechsig als intellectuele centra aangemerkt (vergelijk zijn *Gehirn und Seele*, 2te Ausgabe 1896, blz. 23). Ze hebben, zo overweegt hij, een gemeenschappelijke microscopische structuur. De zenuwcellen die ermee verbonden zijn krijgen hun medullair omhulsel een maand later dan de cellen in andere centra. Wanneer ze in ongerede raken zijn ze het beginpunt van de zogenoemde ontoerekeningsvatbaarheid. Dr. C. Wernicke had geestesziekte al gedefinieerd als de ziekte van het associatieorgaan zonder dat overigens precies te omschrijven (vergelijk zijn *Grundriß der Psychologie in klinischen Vorlesungen*, Leipzig 1894, blz. 7). Flechsig gaat zo ver te stellen dat hij verschillende symptomen vindt bij algemene verlamming al naargelang de meer frontale dan wel de meer achterliggende associatiecentra zijn aangetast. Als het de frontale centra zijn dan is zijn zelfbewustzijn sterker gestoord dan zijn waarneming van louter objectieve relaties. Als de achterliggende associatiecentra zijn aangetast, dan is het juist meer het systeem van objectieve percepties dat desintegreert (*loc. cit.* blz. 89-91). Bij knaagdieren is er volgens Flechsig een volledige afwezigheid van de associatiecentra in de frontlobben. Bij roofdieren en de lagere apen zijn de laatstgenoemde centra qua volume nog altijd groter dan de associatiecentra, pas bij de mensapen beginnen we zoiets te vinden als bij de mens.

In een klein artikel (*Die Grenzen geistiger Gesundheit und Krankheit*, Leipzig 1896) beschrijft Flechsig de morele ongevoeligheid die je waarneemt bij bepaalde criminelen. Het is een vermindering van het vermogen innerlijk pijn te voelen. Dit komt door een degeneratie van de *Körperfühlsphäre* (sfeer van het lichamelijke gevoel), dat grote gebied voorin de hersenen waarin de zetel ligt van alle gevoel en van het bewustzijn

zelf. Het is voor het eerst aangeduid door Hermann Munk (*Gehirn und Seele*, 1896, blz. 62-68; *Die Grenzen* blz. 31-39, 48). Ik geef deze verwijzingen naar Flechsig om de zaak concreet te maken, niet omdat het laatste woord er al over is gezegd.

- 2 Zo wijdverbreid is deze conclusie in positivistische kringen, zo overdadig geventileerd in gesprekken en zo vaak impliciet aangenomen in geschriften dat ik zeer verrast was dat ik geen passage kon vinden die expliciet de onsterfelijkheid op fysiologische gronden probeerde te ontkennen en geschikt was om als illustratie te dienen. Er was niets te vinden dat ongezoeten en duidelijk genoeg was om mij te helpen. Ik heb zonder resultaat in alle voor de hand liggende boeken gezocht en tevergeefs aangeklopt bij verschillende collega-psychologen. Toch durf ik te zweren dat ik een aantal van zulke onvoorwaardelijke passages in de afgelopen tien jaar ben tegengekomen. Het ligt voor de hand dat het om een valse indruk ging zoals zo vaak het geval is met meningen. De lucht zit er vol mee. Op menig geschreven bladzijde hanteert een auteur ze als een logische aanname en gaat er impliciet van uit. Maar toch, wanneer je een student wilt wijzen op een expliciete en fundamentele uitspraak die hij kan gebruiken om commentaar op te leveren, dan vind je vrijwel niets geschikts. In het onderhavige geval zijn er talloze passages waarin op een algemene manier gezegd wordt dat de geest samenvalt met hersenfunctie, maar bijna geen enkele waarin de schrijver expliciet de onsterfelijkheid ontkent. De beste die ik vond is misschien wel deze:

‘Niet alleen het bewustzijn maar elke levensuiting is afhankelijk van functies die uitdoven zoals een vlam zonder lucht... De verschijnselen van het bewustzijn corresponderen stuk voor stuk met de werkingen van afzonderlijke delen van de hersenen... De vernietiging van een deel van dit orgaan bete-

kent het controleverlies over de een of andere noodzakelijke functie. Daaruit volgt dat we tijdens het leven alleen een organische functie ter beschikking hebben, geen Ding an sich of een uiting van die denkbeeldige entiteit die ziel heet. Deze fundamentele uitgangspositie... houdt de ontkenning van de onsterfelijkheid van de ziel in. Omdat er geen ziel bestaat is haar sterfelijkheid of onsterfelijkheid niet aan de orde... De functie heeft zijn duur. De vlam geeft licht en verspreidt daarmee alles wat het in zich heeft, meer niet. Voorwaar, dat is genoeg... Zintuiglijke gewaarwording is gebonden aan duidelijke organische voorwaarden; wanneer die in verval raken door de natuurlijke vergankelijkheid van het leven is het voor een doorgaans realistische geest niet mogelijk te veronderstellen dat enig vermogen tot waarneming overblijft wanneer de machine van ons dagelijks bestaan tot stilstand is gekomen.'

(Eugen K. Dühring: *Der Werth des Lebens*, 1865, 3e druk, blz. 48, 168; laatste druk: Boston, 2001)

- 3 De filosofisch onderlegde lezer zal opmerken dat ik mezelf steeds op het gewone dualistische standpunt van de natuurwetenschap en van het gezonde verstand geplaatst heb. Vanuit dat gezichtspunt worden mentale feiten zoals gevoelens gemaakt van één soort stof of substantie. Natuurkundige feiten hebben een andere bron.

Een absoluut *fenomenalisme*, dat niet gelooft dat zo'n dualisme het eindstation is, zou misschien in laatste instantie sommige problemen kunnen oplossen die in de dualistische formulering onoplosbaar zijn. Omdat het bezwaar tegen de onsterfelijkheid opkomt vanuit het gewone dualistische denkniveau, en over een absoluut *fenomenalisme* nog niets gezegd is dat eenduidig genoeg is om van die zaak reenschap te kunnen afleggen, lijkt het mij correct dat mijn antwoord tegen deze bezwaren nu in dualistische termen wordt uitgedrukt.

Uiteraard ben ik vrij, mocht ik dat willen, om bij een latere gelegenheid een poging te wagen de dualistische termen te overstijgen en andere grondbegrippen (*categories*) te gebruiken.

Welnu, op het dualistische vlak kunnen we niet meer dan twee manieren waarin de geest van de hersenen afhankelijk kan zijn onderscheiden. Of —

- 1 de hersenen doen de stof waaruit onze geest bestaat ontstaan; of anders —
- 2 bestaat bewustzijn vooraf als een entiteit waaraan de verschillende hersenen hun uiteenlopende verschijningsvormen verlenen.

Als de tweede veronderstelling de juiste is, en de stof van de geest vooraf bestaat, dan zijn er opnieuw twee manieren denkbaar waarop onze hersenen daaraan de specifiek menselijke vorm kunnen overdragen. De geest kan bestaan uit —

- A losse, verspreide deeltjes. Dan zijn onze hersenen een orgaan van concentratie, een instrument om deze geestelijke deeltjes te combineren en te groeperen zodat daaruit denkgeesten voortkomen met een persoonlijk karakter. Of ze zou —
- B als grotere eenheden kunnen bestaan (zoals van wereldziel of een kleinere variant daarvan). In dat geval zouden onze hersenen het orgaan zijn om deze in afzonderlijke functies te splitsen en ze een begrensde vorm te geven.

Er zijn dus drie mogelijke theorieën over het functioneren van de hersenen, niet meer. We noemen ze afzonderlijk:

- 1 De theorie van productie;
- 2A De theorie van combinatie;
- 2B De theorie van afsplitsing.

In de tekst van de lezing zal theorie nr. 2B (specifiek aangeduid als de *overdrachts- of geleidingstheorie*) worden verdedigd tegenover theorie nr. 1. Theorie 2A, ook bekend als de *geeststof-theorie* (*mind-dust or mind-stuff theory*), wordt wegens tijdgebrek geheel buiten beschouwing gelaten.

Ik bekritiseer deze gedachtegang ook niet in deze eindnoten omdat ik er al aandacht aan heb besteed in mijn werk *The Principles of Psychology*, uitputtend genoeg om van de inmiddels gepubliceerde vormen van deze theorie een verantwoording te geven (Holt & Co., New York 1892, hoofdstuk VI *The Mind-Stuff Theory*).

Wel wil ik hier opmerken dat de wiskundige en filosoof W. K. Clifford, een van de meest bekwame voorstanders van de combinatietheorie en de bedenker van de nuttige term 'geeststof' (*mind-stuff*), van mening is dat deze theorie onverenigbaar is met individuele onsterfelijkheid en in zijn recensie van het boek van Stewart en Tait, 'Het ongeziene universum' (*The Unseen Universe*) drukt hij zijn overtuiging als volgt uit:

'De wetten die het bewustzijn verbinden met veranderingen in de hersenen zijn duidelijk omlijnd en heel nauwkeurig. Je kunt niet om hun noodzakelijke consequenties heen... Bewustzijn is een complexe zaak die is opgebouwd uit elementen, een stroom van gevoelens. De hersenwerking is een ingewikkelde kwestie die is samengesteld uit elementen, een stroom van zenuwsignalen. Voor elk gevoel in het bewustzijn is er tegelijkertijd een zenuwsignaal in de hersenen... Het bewustzijn is geen enkelvoudig maar een samengesteld geheel; het is het samenspel van gevoelens in een stroom. Het bestaat simultaan met de combinatie van zenuwsignalen in een stroom. Als een individueel gevoel altijd samengaat met een zenuwsignaal, volgt daar dan niet uit dat als de stroom van zenuwsignalen onderbroken wordt dan ook de stroom van gevoelens onderbroken wordt, zodat ze niet langer een bewustzijn vormt? Volgt er niet uit dat als de signalen onderbroken worden, de individuele gevoelens zullen worden omgezet in steeds eenvoudiger elementen? De kracht van dit bewijs wordt niet verzwakt door de

hoeveelheid van spirituele lichamen. Onweerlegbare feiten verbinden ons bewustzijn met dit lichaam dat we kennen en dat niet alleen als een geheel: de delen ervan zijn afzonderlijk verbonden met secties van onze hersenactiviteit. Als er een soortgelijke verbinding is met een spiritueel lichaam, dan volgt daar alleen maar uit dat het spirituele op hetzelfde moment moet sterven met het natuurlijk lichaam.'

(Lezingen en Essays, deel I blz. 247-49. Vergelijk ook de passages van gelijke strekking in deel II blz. 65-70.)

- 4 De productie-theorie, ofwel de materialistische theorie, wordt zelden duidelijk geformuleerd. Wellicht is de volgende passage van P. Cabanis de duidelijkste (*Rapports du physique en du moral*, 8e druk 1844, blz. 137):

'Om een idee te krijgen van de werkingen waaruit het denken voortkomt moeten we de hersenen beschouwen als een bijzonder orgaan dat speciaal bestemd is om het denken te produceren, zoals de maag en de darmen zijn bestemd om de spijsvertering te bewerkstelligen, de lever om de gal te filteren, de speekselklieren om speeksel aan te maken. De indrukken die de hersenen bereiken dwingen hen tot activiteit, net zoals de voedingsstoffen die in de maag komen dit orgaan prikkelen tot een overvloedige afscheiding van maagsappen en tot de bewegingen die leiden tot hun eigen vertering. De functie van het genoemde orgaan is die van het ontvangen (*percevoir*) van elke afzonderlijke indruk, er betekenis (tekens) aan toe te kennen, de verschillende indrukken te combineren, ze met elkaar te vergelijken en er oordelen en besluiten uit af te leiden. Net zoals het de functie van de andere organen is om te reageren op de voedingsstoffen. Het zet ze aan om de voeding op te lossen en hun sappen in onze lichaamsfunctie op te nemen.'

‘Zegt u dat de organische bewegingen waardoor de hersenen die functies volbrengen onbekend zijn? Dan zeg ik dat de werkingen waardoor de zenuwen van de maag de verschillende activiteiten bepalen die samen de spijsvertering uitmaken zich eveneens onttrekken aan onze opmerkzaamheid. We zien de voedingsstoffen in de ingewanden terecht komen met bepaalde eigenschappen en we zien dat ze eruit te voorschijn komen met andere eigenschappen en we concluderen dan dat de maag de bewerker van deze verandering is. Precies zo zien we de indrukken bij de hersenen aankomen door tussenkomst van de zenuwen. Ze zijn dan (nog) geïsoleerd en zonder samenhang. Het orgaan komt in actie, werkt erop in en scheidt (*renvoie*) ze, gemetamorfoseerd tot ideeën, snel af. Gebaren of lichaamstaal of de tekenen van spraak of schrift geven daaraan naar buiten toe uitdrukking. We concluderen dan met een evengrote zekerheid dat de hersenen als het ware de indrukken verteren en dat ze op een organische manier gedachten afscheiden.’

Door de dubbelzinnigheid van het woord ‘*impression*’ (indruk, gevoel en inwerking) krijgt zo’n relaas nog iets aannemelijks. Meer recente vormen van de productie-theorie vertonen de tendens om het denken te vergelijken met een ‘kracht’ die door de hersenen wordt uitgeoefend of met een ‘toestand’ waarin die hersenen overgaan. De Engelse filosoof en socioloog Herbert Spencer († 1903) schrijft bijvoorbeeld:

‘De wet van de metamorfose, die geldt bij alle natuurkundige krachten, doet evenzeer opgeld tussen laatstgenoemde en de mentale krachten... Hoe vindt die metamorfose plaats? Hoe kan een kracht die bestaat als beweging, warmte of licht een vorm van bewustzijn worden? Hoe is het mogelijk dat luchttrillingen de sensatie genereren die wij ‘geluid’ noemen?’

Hoe kunnen, door de krachten die vrijkomen door chemische reacties, in de hersenen gemoedsbewegingen opwellen? Dat zijn mysteriën die we onmogelijk kunnen doorgronden. Maar ze zijn niet mysterieuzer dan de transformaties van de ene natuurkracht in de andere.'

(*First principles of a new system of philosophy*, 1865, 2e druk, blz. 217)

Zo zegt dr. Louis Büchner:

'Het denken moet beschouwd worden als een bijzondere vorm van natuurlijke beweging, die even kenmerkend is voor de substantie van de centrale zenuwelementen als de beweging van de samentrekking is voor de spiermassa of die van het licht voor de universele ether... Dat denken een vorm van beweging is en dat moet zijn is niet louter een postulaat van de logica maar een stelling die recentelijk experimenteel bewezen is... Verschillende ingenieuze experimenten hebben bewezen dat de snelste gedachte die we kunnen voortbrengen tenminste een 1/8 tot 1/10 van een seconde moet duren.'

(*Force and Matter*, 1891, blz. 242; *Kraft und Stoff*, 1855; *Kracht en stof of Grondtrekken der natuurlijke wereldorde en van de daarop steunende zedeleer*, 1894)

Warmte en licht, omdat dit vormen zijn van beweging, 'fosforescentie' en 'gloeïing', zijn de fenomenen waarmee ons bewustzijn wordt vergeleken in de productie-theorie:

'Wanneer je een metalen staaf in een gloeiende oven langzaam heet ziet worden – en als de golven van de toenemende verhitte frequentie worden – zie je een overgang in de schakeringen van helder naar donker rood (*sic*), naar wit. Als de temperatuur stijgt, ontstaat er hitte en licht. Zo brengen de levende cellen van het ontvankelijke systeem, in de aanwezigheid van

de impulsen die de cellen stimuleren, een snelle ontwikkeling teweeg tot een toestand van hoogste innerlijke gevoeligheid en gaan over in een fase van *erethisme* (overspanning). Wanneer er een bepaalde hoeveelheid vibraties vrijkomt (*dégagent*) scheiden ze pijn af als de fysiologische uiting van die gevoeligheid, oververhit tot een roodachtig wit.'

(J. Luys, 'De hersenen', *Le Cerveau et ses fonctions*, Parijs 1879, blz. 91.)

In dezelfde trant schrijft de astronoom en japanoloog Percival Lowell:

'Wanneer we zoals dat heet een idee hebben, speelt er zich waarschijnlijk het volgende af. De neurale stroom van moleculaire veranderingen trekt door onze zenuwen en bereikt via de *ganglia* (zenuwknoop) uiteindelijk de cellen van de hersenschors.' 'Wanneer ze daar aankomen vinden ze een samenstel van moleculen die niet gewend zijn aan die bijzondere verandering. De stroom stuit op een weerstand en in het doorbreken van die weerstand brengt ze de moleculen aan het gloeien. Dit witheet opgloeien van de cellen noemen we bewustzijn. Kortom, bewustzijn is het opgloeien van de zenuwen.'

(*Occult Japan, or, The way of the gods; an esoteric study of Japanese personality and possession*, Boston 1895, blz. 311.)

- 5 De overdrachtstheorie verbindt zich op een heel natuurlijke manier met de hele stroming van denken die je als *transcendentalisme* kunt aanduiden. Emerson schrijft bijvoorbeeld (*Self-Reliance* blz. 56):

'We rusten in de schoot van oneindige onstoffelijke geest (*im-mense intelligence*). Die maakt ons ontvangers van haar waarheid en tot organen van haar activiteit. Het is geen zelfwerkzaamheid wanneer we rechtvaardigheid bespeuren of waarheid onderscheiden. We geven alleen ruimte aan haar stralen.'

Het is niet noodzakelijk om het bewustzijn zoals dat wordt aangenomen in de lezing, als reeds achter de schermen aanwezig, te identificeren met de *Absolute Geest* van het transcendentale Idealisme, hoewel het concept ervan in die richting zou kunnen leiden. De absolute Geest van het transcendentale Idealisme is een integrale Eenheid, één Wereldgeest. Voor het doel van mijn lezing zouden er echter net zo goed veel verborgen geheugens (*minds*) kunnen zijn als één. De overdrachtstheorie vereist alleen dat ze ons eigen verstand overstijgen. Ze komen dus voort uit iets mentaals dat vooraf bestaat en omvattender is dan het verstand.

- 6 Fechners idee van een ‘psychofysische drempelwaarde’ die verbonden is met zijn ‘golfdiagram’ is niet zo bekend bij Engelse lezers. Ik geef haar daarom verkort weer in zijn eigen woorden:

‘Het psychische ene is verbonden met het natuurkundige vele. Het fysisch vele trekt psychisch samen in het ene, iets simpels of althans iets enkelvoudigers. Anders uitgedrukt: de bewustzijnscentra die ongedeeld en enkelvoudig zijn, zijn de resultanten van een natuurkundige veelheid; het natuurkundig vele geeft resultanten die tot een eenheid gevormd zijn, enkelvoudig zijn...’

‘De feiten die zijn samengevat door deze uitdrukkingen en waardoor ze betekenis krijgen zijn: ...Met onze twee hersenhelften denken we enkelvoudig; met de overeenkomstige twee delen van ons netvlies zien we één beeld... De eenvoudigste sensatie van licht of geluid die we ervaren, vindt zijn oorsprong en wordt in stand gehouden door golfbewegingen van buitenaf. Op een of andere manier hebben deze processen trillende eigenschappen. Toch zijn we ons in het geheel niet bewust van de afzonderlijke stadia en oscillaties...’

‘Het is dus zeker dat sommige gecombineerde of enkelvoudige psychische uitwerkingen afhangen van een natuurkundige veelheid. Aan de andere kant is het net zo zeker dat de veelheid van de natuurlijke wereld niet altijd tot een eenheid komt in een enkelvoudige psychische resultante, – zelfs niet wanneer ze zijn samengebracht in een op zichzelf staand lichamelijk geheel. Je kunt erover twisten of ze toch tot een eenheid kunnen worden gebracht in een resultante. Je bent altijd vrij om je af te vragen of de wereld als geheel niet voortvloeit uit een of andere psychische eenheid. Maar van zo’n uitkomst zijn we ons in elk geval niet bewust..’

‘Laten we om het kort te houden een onderscheid maken tussen *psychofysische continuïteit* en *discontinuïteit*. Laten we zeggen dat er continuïteit is voor zover een natuurkundige veelheid leidt tot een psychische eenheid of een enkele psychische uitkomst, en van discontinuïteit voor zover er een veelheid van die resultanten kan worden onderscheiden. Toch kan er in de eenheid van een groter bewustzijn nog altijd een veelheid worden onderscheiden. Dus verhindert de continuïteit van een meer algemeen bewustzijn nog niet de discontinuïteit van de afzonderlijke fenomenen’

‘Een van de belangrijkste taken van de *psychofysica* is nu de volgende: het vaststellen van de condities (*Gesichtspunkte*) waarin de gevallen van *voortduring* en *onderbreking* zich kunnen voordoen.’

‘Hoe komt het dat verschillende organismen een verschillend bewustzijn hebben, hoewel hun lichamen net zo goed verbonden zijn met het geheel van de natuur als de delen van een enkel organisme met elkaar, terwijl in dat laatste geval een enkel bewustzijn resulteert? We kunnen natuurlijk zeggen dat de delen van een georganiseerd lichaam inniger met elkaar

verbonden zijn dan die tussen de organismen van de natuur. Maar wat bedoelen we daarmee? Kan een absoluut verschil in resultaat afhangen van iets dat zo relatief is? En vertoont de natuur als geheel geen innerlijke verbinding zoals elk organisme – ja zelfs misschien wel nog inniger verbonden? Deze vragen kun je over elk organisme stellen. Hoe komt het dat we met de vele zenuwcellen van tast en gezicht verschillende punten in de ruimte kunnen onderscheiden, maar met één soort cel kunnen we dat niet, hoewel de verschillende cellen in de hersens verbonden zijn net zoals de delen verbonden zijn in een enkele cel. We kunnen weer zeggen dat de verbinding in het laatste geval *inniger* is, maar dat roept opnieuw dezelfde vraag op.’

‘Het is onbetwistbaar dat het probleem waarmee de psychofysica hier wordt geconfronteerd niet *precies* kan worden beantwoord. Wel kunnen we een algemeen gezichtspunt kiezen van waaruit we het kunnen behandelen in harmonie met wat we in een *vorig hoofdstuk* gezegd hebben over de meer afzonderlijke verschijnselen van het bewustzijn.’

‘Die eerdere passage voeg ik hier in:

‘Het wezenlijke principe is dat de menselijke psychofysische activiteit een bepaalde intensiteit moet overschrijden wil een wakend bewustzijn zich hoe dan ook kunnen voordoen. Tijdens de waaktoestand moet elke bepaalde specificatie van die activiteit¹, die in staat is om een bepaalde specificatie van het bewustzijn te veroorzaken, op haar beurt een zekere verdere graad van intensiteit overschrijden wil bewustzijn hoe dan ook kunnen opkomen...’

1 (Of die nu spontaan is of tengevolge van prikkeling.)

‘Deze stand van zaken (op zichzelf een feit dat geen illustratie nodig heeft) kan worden verhelderd door een beeld of schema en we kunnen er ook preciezer over spreken. Stel u voor dat de gehele psychofysische activiteit van de mens een golfbeweging is en dat de graad van deze activiteit kan worden voorgesteld door de hoogte van de golf boven een horizontale basis- of oppervlakte-lijn, ten opzichte waarvan ieder psychofysisch actief punt een coördinaat is. De hele vorm en evolutie van het bewustzijn zal dan afhangen van het opkomen en neergaan van deze golf. De intensiteit van het bewustzijn op een bepaald moment zal afhangen van de hoogte van de golf op dát moment. Die hoogte moet altijd *ergens* een bepaalde grenswaarde overschrijden, wil bewustzijn zich hoe dan ook voordoen. We noemen dat de *drempelwaarde*.’

‘Laten we deze golf de *totaalgolf* noemen en de drempelwaarde in kwestie de *fundamentele drempelwaarde*.’

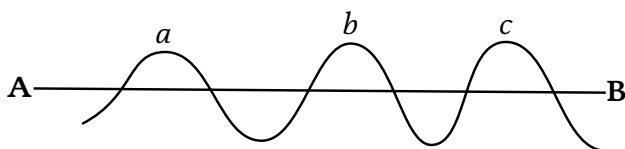
Omdat verschillende toestanden van bewustzijn zich steeds opnieuw voordoen, sommige met korte en andere met lange tussenpozen —

‘kunnen we ons een lange periode als die van de langzaam op en neer gaande conditie van de gewone waaktoestand en de algemene richting van onze aandacht, voorstellen als een golf waarvan de top zich langzaam verplaatst. Als we dit de *ondergolf* noemen dan kunnen de bewegingen van kortere duur, waarop de meer bijzondere bewustzijnstoestanden berusten, worden vergeleken met golfjes die zich voordoen op de ondergolf die ze draagt. We kunnen dit dan *bovengolven* noemen. Ze zullen allerlei soorten veranderingen veroorzaken op het oppervlak van de ondergolf. De gehele golf zal het resultaat zijn van de beweging van beide golven.’

‘Hoe sterker nu de kracht van de bewegingen van korte duur, des te groter de amplitude¹ van de op en neer gaande beweging van de psychofysische activiteit. Hoe hoger de schuimkoppen van de golfjes die ze symboliseren uitrijzen boven het oppervlak van de ondergolf die ze draagt, des te lager zullen hun dalen eronder zinken. En deze hoogten en diepten moeten een zekere grenshoeveelheid overschrijden die we de *opperdrempelwaarde* noemen. Dan pas kan de speciale geestestoestand die ermee in verband staat, zich voordoen in het bewustzijn.’

(Blz. 454-456)

‘Voor zover we nu een systeem van psychofysische activiteit voorstellen, waarmee een tot eenheid gebracht of primair bewustzijn correspondeert, door het beeld van een golf waarvan de schuimkop boven een bepaalde drempelwaarde uitsteekt, hebben we een middel om in een enkel schema de fysische samenhang te schematiseren van al deze psychofysische systemen in de hele natuur, samen met hun psychofysische discontinuïteit. We hoeven alleen alle golven zo te tekenen dat ze beneden de drempel in elkaar overlopen, terwijl ze erboven zich van elkaar onderscheiden zoals te zien in onderstaande figuur.’

‘a, b, en c staan voor drie organismen of liever voor drie golven van psychofysische activiteit van drie organismen, terwijl A B de drempelwaarde aangeeft.

1 AMPLITUDE: (nat.k.) Maximale waarde van de uitwijking in een golf- of trillingsbeweging; (wisk.) maximale waarde van een veranderlijke grootheid t.o.v. zijn gemiddelde.

‘Bij iedere golf is dat deel dat boven *AB* uitsteekt een geïntegreerd iets en verbonden met één bewustzijn. Alles wat onder de drempel ligt scheidt, omdat het onbewust is, de bewuste schuimkoppen, hoewel het nog altijd het middel is van fysieke verbinding.’

‘In algemene termen: waar het geheel van een psychofysische golf met zichzelf boven de drempel continu is, vinden we een eenheid of identiteit van bewustzijn omdat de verbinding van de psychische fenomenen die corresponderen met delen van de golf ook in het bewustzijn verschijnen. Als daarentegen gehele golven niet verbonden zijn, of alleen verbonden onder de drempel, dan is het corresponderende bewustzijn verbroken en is er geen verbinding tussen zijn verschillende delen. Kortom: het bewustzijn is *continu of discontinu*, tot eenheid gebracht of onsamenhangend zoals de psychofysische totaalgolven die zelf continu en discontinu zijn boven de drempel...’

‘Als we in het diagram de hele lijn van golven omhoog zouden brengen, zodat niet alleen de toppen maar ook de dalen boven de drempel uitkomen, dan zouden we die alleen zien als verlagingen in een grote onafgebroken golf boven de drempel en de onregelmatigheid van het bewustzijn zou zijn veranderd in een logisch verloop.

We kunnen dit natuurlijk niet zelf tot stand brengen. We zouden ook de golven kunnen samendrukken zodat de dalen omhoog geduwd worden en de koppen boven de drempel in een lijn vloeien, dan zouden de afzonderlijke voelende organismen één groot enkelvoudig voelend organisme geworden zijn.

Nogmaals, de mens kan dit niet op eigen houtje zelf tot stand brengen, het zit in de aard van de mens besloten. Zijn twee helften, de linker en de rechter, zijn aldus verenigd.

Het aantal van de overeenkomstige delen van de holtedieren en de zeeleries toont aan dat meer dan twee delen op deze manier psychofysisch een eenheid kunnen vormen. Men hoeft ze alleen van elkaar los te snijden, d.w.z. er op de grens iets anders tussen te plaatsen, en ze vallen uiteen in twee gescheiden, op zichzelf staande eenheden.’

(*Elemente der Psychophysik*, Leipzig 1860, dl. II, blz. 526-530.)

Je ziet makkelijk hoe in Fechners golfdiagram een wereldziel kan worden uitgedrukt. Aangezien alle psychofysische activiteit continu ‘beneden de drempel’ is, zou ook het bewustzijn doorlopend worden als de drempel laag genoeg zou zakken om alle golven te voorschijn te laten komen. Maar door de hele natuur heen is de drempel in het algemeen heel hoog, dus toont het bewustzijn dat het overbrugt zich niet voortdurend.

- 7 Zie de lange reeks artikelen door Frederic Myers in de verhandelingen van de *Proceedings of Society for Psychical Research*. Deel 3 begint met automatisch schrijven en eindigt in latere delen met de hogere manifestaties van kennis door mediums. Myers theorie van het hele scala aan verschijnselen is dat ons normale bewustzijn in een doorlopende verbinding staat met een groter bewustzijn waarvan we de omvang niet kennen en waaraan in relatie tot iedere persoon afzonderlijk hij de niet zo gelukkig gekozen naam geeft – een betere heb ik niet horen noemen – van ‘subliminale’ zelf.
- 8 Zie *Kritik der reinen Vernunft* (Kritiek van de zuivere rede) 2e druk, blz. 809.
- 9 Ik voeg hierbij een aantal uittreksels van Schillers werk:
‘Materie is een wonderbaarlijk ontworpen machine voor het reguleren, beperken en intomen van het bewustzijn dat het omhult...

Als het materiële omhulsel grof en eenvoudig is zoals bij de lagere organismen, laat het alleen een geringe hoeveelheid intelligentie door... Als het geraffineerd en complex is dan blijven er als het ware meer poriën en openingen over voor de manifestaties van het bewustzijn...

In vervolg op deze analogie kunnen we dan stellen dat de lagere dieren nog altijd gevangen zitten in de lagere stadia van brute *lethargie*, terwijl wij zijn overgegaan naar een hoger niveau van *somnambulisme*. Dit maakt een vreemd zwak schijnsel van een *luciditeit*, die de werkelijkheden van een transcendente wereld laten raden, al mogelijk. Dit verschaft het uiteindelijke antwoord op het materialisme: het toont gedetailleerd aan... dat het materialisme een *hysteron proteron* is, een 'het paard achter de wagen spannen', dat gecorrigeerd kan worden door de verbinding tussen materie en bewustzijn om te keren. Materie produceert geen bewustzijn maar *begrenst* het. Het stelt een bepaalde *grens* aan zijn intensiteit: lichamelijke structuur produceert geen bewustzijn uit atomische rangschikkingen. Het beperkt zijn manifestatie in de toegestane sfeer.

Deze verklaring... laat een verbinding van materie en bewustzijn toe, maar houdt staande dat de route van de interpretatie omgekeerd moet worden afgelegd. Aldus zal het in overeenstemming zijn met de feiten die door het materialisme te berde worden gebracht. Ook laat het ons de feiten begrijpen die het materialisme verwerpt als 'bovennatuurlijk'. Het verklaart het lagere door het hogere, materie door de geest in plaats van *vice versa*. Daarmee komt het tot een verklaring die uiteindelijk houdbaar is in plaats van een die in laatste instantie absurd is. Het is een verklaring die niet door bewijsmateriaal ten gunste van het materialisme kan worden aangetast.

Wanneer iemand bijvoorbeeld zijn bewustzijn verliest zodra zijn hersenen beschadigd zijn ‘omdat de zetel van het bewustzijn is vernietigd’, kan net zo goed gesteld worden dat de hersenbeschadiging de werking teniet doet waardoor de manifestatie van het bewustzijn mogelijk wordt. Aan de andere kant zijn er feiten die veel beter door het primaat van het bewustzijn worden verklaard. Het kan bijvoorbeeld soms gebeuren dat iemand na enige tijd meer of minder de vermogens terugkrijgt waarvan het hersenletsel hem eerder had beroofd. Niet als gevolg van een herstel van het beschadigde deel maar omdat de belemmerde functie door andere te hulp schietende hersendelen worden overgenomen. In dat geval is de eenvoudigste verklaring dat na bepaalde tijd het bewustzijn de overgebleven delen omvormt zodat deze als vervanging van de verloren delen kunnen dienen. – Nogmaals, als het lichaam een mechanisme is voor het intomen van het bewustzijn om te verhinderen dat de volle kracht van het Ik (Ego) te vroeg wordt gerealiseerd, dan zullen we ook onze gebruikelijke ideeën over de geheugenwerking moeten omdraaien en een verklaring geven voor vergeetachtigheid in plaats van voor herinnering. Tijdens ons leven moeten we de bittere bokaal van de Lethe¹ drinken, het is dankzij de hersenen dat we kunnen vergeten. – Dit helpt ons niet alleen om de buitengewone herinneringen van drenkelingen en stervenden in het algemeen te verklaren. Het maakt ook de curieuze zinspelingen van de experimentele psychologie, dat er nooit iets zodanig kan worden vergeten dat het op geen enkele wijze meer te herinneren zou zijn, mogelijk.’

(*Riddles of the Sphinx*, Londen, Swan Sonnenschein, 1891, blz. 293 e.v.)

1 LETHE: (Gr. myth.) Stroom der vergetelheid.

Het ontwerp van de heer Schiller is in zijn relaties veel complexer dan de simpele 'overdrachtstheorie' die ik in mijn lezing naar voren heb gebracht en om er recht aan te doen zou de lezer het oorspronkelijke werk moeten lezen.¹

- 10 Ik verzoek de lezer R. L. Stevensons prachtige kleine essay 'De lantaarndragers' (*The Lantern Bearers*) te lezen, herdrukt in de bundel 'Over de vlakten' (*Across the Plains; With other memories and essays*).

De waarheid is dat we gedoemd zijn door het feit dat we praktische wezens zijn met beperkte plichten om onze aandacht op te richten en met bijzondere idealen om te koesteren. Daardoor zijn we absoluut blind en ongevoelig voor de innerlijke gevoelens en geheel eigen betekenis van levens die verschillen van die van onszelf.

Onze mening over de waarde van zulke levens zit er absoluut ver naast en kan in het geheel niet serieus genomen worden.

- 11 W. Wundt: *System der Philosophie*, Engelmann, Leipzig 1889, blz. 315.

Einde

1 Ferdinand C.S. Schiller (Sleeswijk-Holstein 1864-Californië 1937) was een pragmatistisch filosoof. James vond hem a most peculiarly delightful fellow wiens filosofie congruent was met die van hem. In de boeken van Schiller klinkt de echo door van James' pragmatisme. Hij was een warm pleitbezorger van *The will to believe*. Vgl. № 10 van *The Correspondence of William James*, Virginia U.P. 2002.

POSTLUDIUM

R. L. STEVENSON – DE LANTAARNDRAGERS

'I beg the reader to peruse R. L. Stevenson's magnificent little essay entitled The Lantern Bearers.¹ The truth is that we are doomed, by the fact that we are practical beings with very limited tasks to attend to, and special ideals to look after, to be absolutely blind and insensible to the inner feelings, and to the whole inner significance of lives that are different from our own. – Our opinion of the worth of such lives is absolutely wide of the mark, and unfit to be counted at all.'

In een brief van april 1888 aan zijn broer Henry beschreef James *The Lantern-Bearers* als 'een van de mooiste stukjes ooit geschreven – je blijft zijn volzinnen keer op keer herlezen want ze zijn allemaal even goed en van blijvende waarde.² – In zijn essay *On a Certain Blindness of Human Beings* uit 1899 citeert James *The Lantern-Bearers* veelvuldig: 'I really think [it] deserves to become immortal, both for the truth of its matter and the excellence of its form.'

'We zien functies, rangen en standen door de bril van ons eigen temperament alsof we door verschillende stukjes gekleurd glas kijken. We zijn onderdeel van een veelstemmig koor, een noot in het akkoord, dissonant of in harmonie, net zo goed en zo kwaad als we zelf willen.'³

«Grootvader laat zijn kleinzoon een mysterieus lantaarntje zien. 'Het geeft niet zoveel licht, dat is waar, maar wanneer je groot bent zul je begrijpen dat dit het enige licht is dat we hebben'.

Hij fluistert over kostbare herinneringen aan kleine pleziertjes en besluit:

'Het was weer nacht, duisternis alom – geen land in zicht. De vuurtoren was niet langer te zien en hoog in de lucht zelfs geen sterren. Ik stak mijn onbenul-lige lantaarntje omhoog op het schommelende dek tussen de golven. Het gaf niet veel licht om je de waarheid te zeggen. Het was het enige licht dat ik had.'⁴

1 Met dit Postludium hopen we enigszins aan dit verzoek uit 1898 te kunnen voldoen.

2 Geciteerd in Jack Barbalet, *William James and Robert Louis Stevenson; The Importance of Emotion*, 'Streams of William James': A Publication of the William James Society 2001, 3 (III) p. 6-9.

3 R. L. Stevenson, *On The Enjoyment Of Unpleasant Places*, 1874.

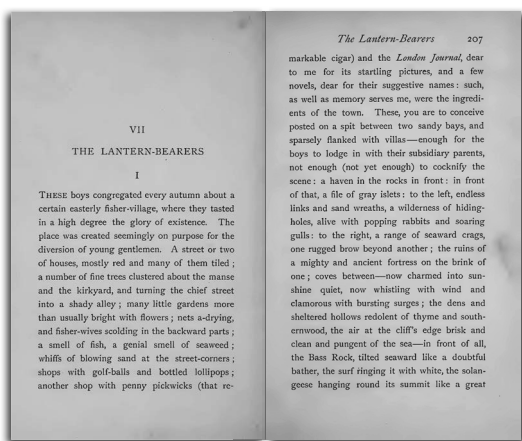
4 Compilatie uit: Alberto Meschiari, *Le lanterne di stagno: dieci racconti di commento a Stevenson*, Edizioni ETS, Pisa 2004.

DE LANTAARNDRAGERS

De laatste zin van het eerste hoofdstuk uit *The Lantern-Bearers* geeft de kern van het verhaal weer. In het geruisloze duister van de nacht konden de jongens elkaar alleen herkennen door de geur van hete tin die onder hun jassen vandaankwam. Op een eenzame plek lieten de jongens elkaar hun lantaarntjes zien, gelardeerd met ongepaste praatjes.

«De essentie van deze gelukzaligheid was om in je eentje te wandelen in de zwarte nacht, het schuifje dicht onder de dichtgeknoopte jas. Geen lichtstraaltje kon ontsnappen om je voetstappen te begeleiden of om je glorie te openbaren. Niets meer dan een duister steuntje in het donker. En al die tijd, diep verzonken in de beslotenheid van je dwaze hart, te weten dat er een dievenlantaarntje aan je riem hangt en te juichen en te zingen omdat jij dat weet.»

De bundel *Across the Plains* is voor zover wij weten nooit in het Nederlands vertaald. Het hierna volgende kleine essay met een paar vertaalde fragmenten is bedoeld om de Nederlandse lezer kennis te laten maken met dit door James zo dringend aanbevolen werkje.¹ (D.M)

1 Vgl. dr. Ch. M. van Deventer, Robert Louis Stevenson in *De Gids* jg. 60, P. N. Van Kampen & Zoon, Amsterdam maart 1896, p. 476 e.v.

R. L. STEVENSON – DE LANTAARNDRAGERS

ACROSS THE PLAINS

WITH OTHER

MEMORIES AND ESSAYS

BY

ROBERT LOUIS STEVENSON

London

CHATTO & WINDUS, PICCADILLY

1892

Postludium

WIE MET ROBERT LOUIS STEVENSON kennis maakt, zal zich verbazen. Hij ziet een auteur die beroemd werd door boeken als *Treasure Island* en *Kidnapped*, boeken van avonturen en zwerftochten; van begraven schatten en zeerovers, en soldaten en vervolgingen; van moord en ontvoeringen. Dit alles zo goed als zonder liefde. Boeken die niet weten dat er zo iets bestaat als levens- en wereldbeschouwing en die ook niet moraliseren of satirisch zijn; die ook niet dromen van melancholie, pessimisme, van kunst en maatschappij. Boeken zonder gevoel voor iets hogers, filosofie of mystiek.

In Engeland heeft men zich over Stevenson's opgang verbaasd.

'Wij Engelsen', schreef een criticus —

'zijn razendsnel van de barbaarsheid in de beschaving gekomen. Terwijl in andere landen al een opgeschoonde cultuur bestond, verkeerde Engeland nog in de periode van ruw geweld en grove daden. Plotseling drong een grote beschaving in het land waarvan de natie zich meteen meester heeft gemaakt. Maar primitieve instincten slijten niet gauw en daardoor vertoont tegenwoordig het volk een eigenaardig mengsel van hoge beschaving en ruwe aandriften. In geen ander land dan Brittannië zal men grote geleerden vinden die tevens grote sporters zijn. De kracht van de natie ligt juist in het besef van die ruwe kracht die zonder na te denken over het leven wil strijden en overwinnen. Een Engelsman is van nature te daadkrachtig om over het doel en geluk des levens te filosoferen en pessimist te worden. Zijn hand vindt steeds veel om te doen, en de wereld is groot genoeg om werk in overvloed aan te bieden.'

Wanneer deze beschouwing over de Engelse volksaard klopt, is het werk van Stevenson een goed voorbeeld. Zijn wijsheid is de levensleer van een stoere jongen overgedragen op het bestaan van volwassenen.

Levenswijsheid is weliswaar niet in zijn grote werken te vinden, afwezig zijn ze niet.

William James vond ze in het kleine verhalende essay *De lantaarndragers*.

‘Welk leven lijkt vreugdelozer dan dat van de asociale Dancer in *De Lantaarndragers*?¹ Hij valt ten prooi aan pesterijen, is het mikpunt van de buurt, wordt verraden door zijn knecht en zijn huis wordt belaagd door schooljongens. Hij knarsetandt, kookt, raast en roept tevergeefs de hulp van de sterke arm in.

Als hij zijn onaangepaste gedrag opgeeft zou hij als een gerespecteerde medeburger door het leven kunnen gaan; maar om genoegens die wij niet begrijpen heeft de man vrijwillig alle gemak en respect achter zich gelaten. *<His mind to him a Kingdom was.>* – Wanneer wij in die geest, die op het eerste gezicht een mesthoop lijkt, zoeken, dan vinden wij enige kostbare juwelen. Want Dancer had de liefde voor macht en de verachting om het te gebruiken. Dat is *an sich* een nobele trek, want verachting voor *plat* hedonisme valt onder wat gewoonlijk wijsheid heet. Verachting voor de onvermijdelijke afloop, je niet laten imponeren door anderen is alweer een element van deugd. Achter dit alles staat een geweten zoals van iedereen. Gemeten naar de conventionele standaard kruipt hij als een hond en liegt en bedriegt als een paardendief.

Wanneer wij in zijn hart kijken, zien we een dichter in de bloei des levens met meer poëtisch vuur dan gewoonlijk in heldendichten wordt uitgedrukt. We zien de armzalige man bij zijn koude haard in zijn kale, vuile huis. Wij vinden in zijn binnenste een laaiend vreugdevuur van gelukzaligheid. Zij, die niet van brood alleen leven maar van een of ander teer gekoesterd en misschien zeer fantastisch genoeg, zijn voor de wereld onbeduidend. Wij zien ze op straat, wij kunnen hun knopen tellen, en God weet waarop zij trots zijn.

1 Het hier vertaalde fragment volgt op een herinnering uit zijn jeugd, wanneer Stevenson en zijn vrienden het grootste plezier hadden om 's avonds, ieder met een klein en onooglijk lantaarntje onder zijn jas, aan de oever of in een boot te komen om elkaar hun lantaarntjes te laten zien.

Er is een fabel die het hart van 't leven raakt, de fabel van de monnik die even naar het bos ging, een vogel in gezang hoorde uitbarsten, een paar trillertjes lang luisterde en bij zijn terugkomst aan de kloosterpoort een vreemdeling was. Vijftig jaar was hij weg geweest. Van al zijn vrienden leefde er nog één.¹ Het is niet alleen het bos waar deze tovenaer fluit. Hij zingt waar hij wil. Dancer hoort hem en lacht stil, de dagen zijn ogenblikken... Elk leven dat niet geheel gedachteloos is, zoekt die vogel en wil hem horen. Zo'n herinnering aan de gelukkige uren waarin de vogel voor ons zong, is niet te vinden in de bladzijden van de realist. Daar vinden wij een schildering van het leven dat bestaat uit melancholie en weemoed. Kleine harts-tochten en kleine angsten en een schaamteloze desinteresse. Over het lied van de tijd versnellende nachtegaal –niets, geen woord.'

*Ik wil er niets meer over horen, over het schone niet, de desillusie,
rijke gedachten op de Place de Ville – dat alles staat mij buitengewoon tegen.²*

'Als ik ze goed begrijp, zeggen die realisten dat dit waar is en dat dit zeker bij henzelf het geval is net als bij anderen met een zogenaamd artistiek temperament. Ooit gingen ook zij het oude bos in, nu zijn ze bijzonder en houden ze rekening met (wat zij noemen) de gemiddelde lezer, die saai is en als de dood is voor alles behalve prietpraat. *Ik aanvaard hun conclusie niet.* Wij kennen anderen alleen door ons zelf. Het artistieke temperament (naar de duivel met die term!) maakt ons niet anders dan onze medemensen. De doorsneemens (aan de galg dat woord!) is net als wij.

Het was Walt Whitman die een zekere heiligheid aan de laatste formule gaf. Whitman begreep heel goed, en liet dat ook grootmoedig zien, dat de

1 James citeert op p. 624 van de Principles I uit Die Vagabunden van Karl E. von Holtei: 'Seven years,' he exclaims, 'seven years since I ran away! More like seventy it seems, so much has happened. I cannot think of it all without becoming dizzy – at any rate not now. And yet again, when I look at the village, at the church-tower, it seems as if I could hardly have been seven days away.'

2 Rob Schouten, Zware pijnstillers, Amsterdam 2012.

gewone man vol vreugde is en vol eigen poëzie. Het hameren op de saaiheid van 't leven en de kleinheid van de mens is een brevet van onvermogen. Het is een van tweeën, de kreet van het blinde oog: 'ik kan niet zien', of de klacht van de stomme tong: 'ik kan niet zeggen'.

Schets ik een leven zonder vreugde, dan bewijs ik slechts mijn onbegrip. Schilder ik een man zonder enige poëzie – wel, ik zal maar niets zeggen want er zijn schrijvers zonder enig poëtisch vermogen. Maar om Dancer alleen te zien als een vieze, oude, bekrompen en machteloos ziedende man in een smerig huis, belegerd door straatjongens en wellicht vervolgd door kleine procedures, – als ik hem alleen zó zie, dan ben ik net zo'n goede waarnemer als... die straatjongens. Maar deze jochies vonden (met een meer gepaste bescheidenheid) het genoeg om Dancer aan zijn jaspanden te trekken. Zij claimden niet zijn geheim te begrijpen of hem levend in een boek te kunnen plaatsen.

Stel dat ik Dancer losliet en de straatjongens achterna ging, stel dat ik ze bezig vond met een werkje als dat van mijn *lantaandragers* en de jongens beschrijf als koud, nat van de regen en zonder iets moois of aardigs om hen heen en hun praatjes flauw en gemeen wat zeker het geval was. Van die gegevens, en met Zola's genie, zou ik in een paar bladzijden een literair juweeltje kunnen maken, het lantaarnlicht met meesterhand schetsen, op het laag bij de grondse de milde hand der liefde leggen en als dat alles gedaan was, wat een triomf van bekrompenheid en verveling zou mijn werk dan zijn! Hoe misplaatst! Wat een belediging van die jongens! Voor de stenograaf zijn hun praatjes enkel laf en gemeen, maar vraag het de jongens zelf, en je zult het zien, zij bespreken (zoals het hoort) de *hoogste belangen des levens*.

Voor de oppervlakkige waarnemer is het maar nat en armoedig. Vraag het ze zelf, leef je eens in. Ze zijn in een hemel van uitgezocht genoeg, steunend op... een smerig-riekend lantaarntje.'

Dit is de theorie van een klein *euaggelion*, een kleine wijsgerige geluksbode.

The Lantern-Bearers laat zien dat wijsheid niet alleen bij filosofen te vinden is. Zonder geleerde woorden, definities en begripsdialectiek is er een diepe kijk op de zaak en een duidelijk verhaal over een rijke vondst. Natuurlijk, Stevenson's filosofie is enigszins een *oratio pro domo*. Hij bepleit de theorie die hem zelf kracht gaf. Hem strekt zo'n oratio tot zo'n eer. Ondanks zijn zwakke gestel en gemoed verhief hij zich boven zijn lijden, door zijn overtuiging over de rijke schatten des levens.

Laat alleen de kern van de beschouwing over en je hebt een filosofische gedachte die zeker optimistisch is en zeker niet mag worden weggeduwd met de bewering dat zij alleen voor fanatieke optimisten geldt. De gedachte is deze: bespot het leven niet omdat het in de tijd de illusie van genot kan geven, want de illusie zelf is genot. *Laat de tijd bij het tijdelijke en HET EEUWIGE in de eeuwigheid*, zo spreekt de zeereerwaarde hooggeleerde. – Wie deze stelling corrigeren en bevechten wil gaat zijn gang. Het zou ondankbaar zijn tegenover Stevenson want de charme van de *Lantern-Bearers* is vreugdevol. Wat zal de uitkomst zijn van de theorie die zegt dat iedereen een bron van geluk in zijn eigen hart heeft? Een leven van opgewekte onbezorgdheid, een leven van berusting en aannemen wat je overkomt. Een leven van hoop op vreugde en verlangen naar de toekomst en plezier in het nu.

Het heeft iets meer van een daadwerkelijk leven dan een leven van reflectie. Teveel reflecteren maakt je allicht overgevoelig voor de lastigheden des levens. Daden daarentegen beschermen je tegen een al te kritische levensvisie en tooien dit bovendien met een bont coloriet van incidenten. De ambitieuze theoreticus zal zijn kracht gebruiken om tijdens zijn reflecterende momenten de tonelen van zijn eigen beweging te aanschouwen. Hij ziet zo'n geaccidenteerd landschap van gebeurtenissen dat er geen aanleiding is voor het vragen naar het leven *überhaupt*. Stevenson besluit:

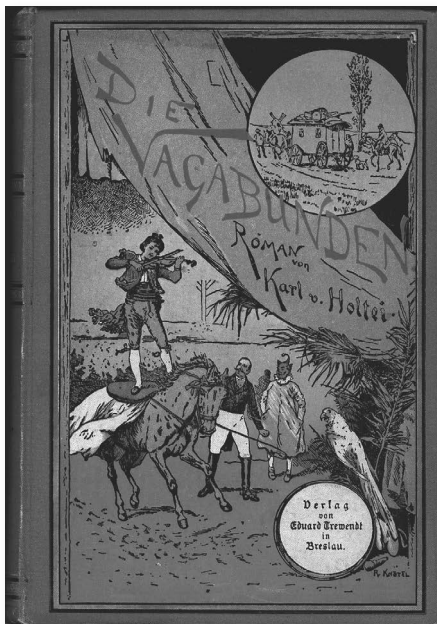
We have heard, perhaps, too much of lesser matters. Here is the door, here is the open air.

*Itur in antiquam silvam.*¹

1 Zij gingen het oude bos in.

LITERATUURVERWIJZINGEN (voor zover niet in te tekst vermeld)

- Blz. 48: Balfour Stewart en Peter Guthrie Tait, *The unseen universe; or, Physical speculations on a future state*, Macmillan & Co., New York 1875. ¶ Motto: *The things which are seen are temporal, but the things which are unseen are eternal.*
- Blz. 49: William Kingdon Clifford, F.R.S., *Lectures and essays I*, Macmillan & Co. Ltd, Londen 1879, 3e druk 1901, pp. 268-300; *Lectures and essays II*, 1879, 3e druk 1901, hfdst. 2 *Nature of things-in-themselves*, § 5 *Correspondence of elements of mind and brain-action*, pp. 52-73. ¶ Motto: *La vérité est toute pour tous.*
- Blz. 52: R. W. Emerson, *Self-Reliance in Essays*, 1841. ¶ Motto: *Ne te quae siveris extra.* Zeven essays, w.o. *Zelfvertrouwen*, De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 1914; 3e druk Wereldbibliotheek, Amsterdam 1954.
- Blz. 69: Karl E. von Holtei, *Die Vagabunden*, Breslau 1852.

LITERATUUR

- G. William Barnard, *Exploring Unseen Worlds; William James and the Philosophy of Mysticism*, State University of New York Press, 1997; hoofdstuk 3 *Fields within Fields within Fields* §4 'A Dome of Many-Colored Glass, Stains the White Radiance of Eternity', §8 'Earth Angels and Cosmic Selves'.
- Frederick Burkhardt en Fredson Bowers (red.), *The Works of William James* №9 'Essays in Religion and Morality', Harvard University Press, 1982.
- Dr. Hein van Dongen e.a., *Wilde beesten in de filosofische woestijn*, Utrecht 2011.
- Douwe Draaisma (red., samenstelling en inleiding), *William James, De hoofdsom van de psychologie*, Amsterdam/Lisse 1992.

↵De *Principles* is een conjunctie van twee verschillende psychologieën. De eerste als wetenschap van het menselijk *gedrag* en de tweede als die van het menselijk *beleven*. Het object is de inhoud van het persoonlijke bewustzijn, ontsloten door introspectie en beschreven in een verslag dat zijn overtuigingskracht ontleent aan het vermogen van de lezer zich met het resultaat te identificeren. Deze tweede psychologie is kwalitatief en literair geïntereerd. Dit verklaart waarom zowel het *behaviorisme* als de *fenomenologie* zich op goede gronden op de autoriteit van James kunnen beroepen. Voor de behavioristen bevat de *Principles* het handvest van de psychologie als wetenschap van het *gedrag*, een natuurwetenschap, exact, objectief en experimenteel. De fenomenologen zien in de *Principles* de psychologie van de bewustzijnsstroom, de wetenschap van de onmiddellijke *ervaring* en de intentionaliteit van het bewustzijn. Het hoofdstuk *De stroom van het denken* formuleert de ideeën die de fenomenologen tot de kern van hun gedachtegoed zouden kiezen.▶

- Ralph Barton Perry, *The Thought and Character of William James*, Boston 1935.
- George Santayana, *Character and opinion in the United States; With Reminiscences of William James and Josiah Royce and Academic Life in America*, New York 1920.
- Linda Simon, *William James Remembered*, University of Nebraska Press 1999.
- Charles Taylor, *Varieties of Religion Today: William James Revisited*, Harvard U.P. 2002; *Wat betekent religie vandaag?*, Kapellen/Kampen 2003.

IN DE HERFST VAN 1867 schreef William James een brief aan zijn jeugdvriend Thomas Ward. Hij had een idee. De onzekerheid over zijn beroepskeuze maakte langzamerhand plaats voor meer vastbeslotenheid.¹

James wilde bestuderen of hij van de psychologie een wetenschap kon maken die losstond van de fysiologie en de wijsbegeerte.

‘Het lijkt me’, schreef James, ‘dat voor de psychologie de tijd misschien gekomen is om op eigen benen te staan als wetenschap. Er zijn al metingen gedaan op het vlak van veranderingen in het zenuwstelsel en bewustzijnsveranderingen (in de zin van waarnemingsgegevens). Wellicht dat hier binnenkort meer over bekend raakt. Ik zet mij intussen aan de bestudering van wat men al weet, en misschien dat ik op dat gebied zelf ook nog wat kan doen. Helmholtz en iemand die ze Wundt noemen, zijn in Heidelberg werkzaam op dit gebied. Als ik deze winter overleef, voeg ik me volgend jaar bij ze.’

Hermann Helmholtz ontwikkelde in die tijd de reactietijdmeter als methode om de snelheid van psychische processen te meten. Wilhelm Wundt deed met een metrisch apparaat onderzoek naar tijdsbeleving. De jonge William James was op de hoogte van hun bevindingen. De man die vooral zijn aandacht trok, als degene die de in de brief vermelde experimenten daadwerkelijk had uitgevoerd, was de Duitse natuurkundige Gustav Fechner (1801-1887). Fechner zou een invloed op James’ denken hebben die bijna niet te overschatten is.²

1 Dit ‘nawoord’ is ontleend aan Rein Gerritsen, *James, Lemniscaat* (reeks *Kopstukken filosofie*), Rotterdam 2004, pp. 32-35 (iets ingekort).

2 Gustav Fechner was de auteur van natuurwetenschappelijke geschriften en van boeken als *Zend-Avesta; oder, Über die Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkt der Naturbetrachtung* en *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode*. – James zou één van de weinige Engelstalige auteurs zijn die regelmatig over Fechner publiceerden.

Per toeval, als cadeau van een vriend, had James in 1861, aan het begin van zijn studietijd, *Elemente der Psychophysik* (1860) van Gustav Fechner in handen gekregen. In dit boek beschreef Fechner hoe we zintuiglijk in staat zijn verschillen waar te nemen tussen objecten die ons 'groter' of 'kleiner' lijken, of tussen geluiden die 'harder' of 'zachter' klinken, of waarom we geluiden en beelden 'net wel' of 'net niet' gewaarworden. Fechner wist een relatie te leggen tussen bewustzijn en de intensiteit van waarnemingsprikkel. In dat geval, redeneerde hij, moest het experimenteel mogelijk zijn om vast te stellen welke stimulusgrootte voldoende was om een respons te veroorzaken, en door dat te doen zou het mogelijk zijn om aan te geven waaruit de minimale waarnemingsprikkel voor de verschillende zintuigen bestond. De resultaten van het experiment waren wiskundig te formuleren.¹

De gretige James las en herlas Fechners werk, ook tussen de regels door, getuige zijn kapotgelezen en zwaar geannoteerde exemplaar van de *Elemente* dat in de Houghton-bibliotheek bewaard is gebleven. Hij distilleerde uit Fechners woorden een dubbel *Leitmotiv* dat aan zijn denken richting zou geven. Allereerst openden Fechners bevindingen de deur voor de mogelijkheid van een wetenschappelijk kwantitatieve psychologie. Ten tweede, zo realiseerde James zich, zat er een dubbele bodem in Fechners werk. De *Elemente* ging niet alleen maar over experimentele psychologie. Bij nadere bestudering bleek dat Fechner in dit boek ook een lans brak voor een even revolutionaire als visionaire metafysica. Als de relatie tussen de spirituele wereld en de wereld van natuurkundige verschijnselen in wiskundige termen te beschrijven valt, betoogde Fechner, dan betekent dit dat er tussen die twee werelden een rechtstreeks verband bestaat, waarbij het primaat aan de zijde van de spirituele wereld ligt. Dit was iets om over na te denken.

1 De zogenoemde 'Wet van Fechner': de grootte van een stimulus neemt geometrisch toe als de grootte van een waarneming aritmetisch toeneemt.

Hier was een man aan het woord – nota bene een alom gerespecteerde wis- en natuurkundige – die bepleitte dat, ondanks het enorme verklarende vermogen van de natuurwetenschappen, aan iedere verklaring bewustzijnsverschijnselen ten grondslag liggen die zelf nooit verklaard te kunnen worden.

Het belangrijkste idee dat James aan Fechner zou ontleen, de toekomstige spil van zijn denken, was dat er in feite maar twee dingen echt bestaan: de natuur (opgevat als ‘alles wat meetbaar is’) en de ethiek (opgevat als ‘alles wat niet meetbaar is’) – een idee dat briljant van eenvoud is, maar ongemeen moeilijk te bewijzen, want hoe verhouden natuur en ethiek zich ten opzichte van elkaar? Misschien, zo redeneerde James, zou de *psychofysica*, de nieuwe wetenschap die een brug sloeg tussen het rijk der natuur en het rijk van de geest, wel eens het antwoord op zijn gebeden kunnen zijn. In ieder geval kon men op deze psychofysische leest een nieuwe wetenschap funderen, een ‘nieuwe psychologie’, zoals James het noemde, die meetbare verschijnselen als studievoorwerp had. Bovendien zouden wetenschappers, meer in het bijzonder psychologen, recht kunnen doen aan de ethiek en de realiteit van de individuele belevingswereld, ook al viel die laatste categorie buiten het bereik van het meetbare. Speculatie en reflectie, observatie en experiment zouden broederlijk verenigd de methodes kunnen zijn waarmee wetenschappers bewustzijnsverschijnselen konden benaderen en bestuderen.¹

1 Voor Amerikanen uit de negentiende eeuw was ‘de nieuwe psychologie’ waar William James het over had een innovatief vooruitzicht. ‘De oude psychologie’ in de v.s. was een bijna exacte replica van het Britse *associationisme*, een studie die zich beperkte tot de wijsbegeerte van het zieleleven. Het had weinig aandacht voor de zintuiglijke functies en was vooral gericht op de hogere denkprocessen. Na William James zou alles anders worden. ‘Experimentele psychologie’ werd het nieuwe toverwoord in Amerika.

Vormen van religieuze ervaring

Een onderzoek naar de menselijke aard

In dit wereldberoemde en invloedrijke boek beschrijft en ordent James een diversiteit aan religieuze ervaringsverschijnselen en stromingen en reikt een daarin inzichtgevend begripkader aan dat gebaseerd is op psychologische uitgangspunten. Zijn materiaal is ontleend aan (autobiografisch) materiaal van een bont gezelschap schrijvers, filosofen, mystici en burgers en put uit de bronnen van allerlei religies en niet-religieuze stromingen. William James kruidt zijn verhelderende commentaar met milde ironie en doorleefde wijsheid. Een biografische levensschets is toegevoegd.

De wil om te geloven en andere populair-filosofische essays & Religieus vertrouwen en het recht om te geloven

‘Verzorgde uitgave van een aantal klassieke essays van de Amerikaanse pragmatistische filosoof die cirkelen rondom religieus geloof; de gekozen essays zijn met name gericht op de legitimiteit daarvan. James betoogt dat het een persoonlijk recht is om op eigen risico te geloven. Wetenschap en filosofie zouden dit moeten erkennen en niet moeten proberen om met naturalistische verklaringen de ervaringen van gelovigen te ontluisteren. Naast een vertaling van *The will to believe* zijn in deze bundel ook opgenomen *Is het leven de moeite waard?*, *Het gevoel van rationaliteit*, *Reflexhandeling en theïsme* en *Religieus vertrouwen en het recht om te geloven*. In dit laatste essay zullen de lezers de weerklank van het veel oudere *The will to believe* bemerken. James’ essays verschijnen voor het eerst in Nederlandse vertaling. Peter Sloterdijk schreef het voorwoord en een prettig leesbaar essay van Hein van Dongen is als nawoord opgenomen. Met begrippenlijst en register.’

Het heilige, Over het buitenredelijke van religie

‘Dit bewonderenswaardige boek is in godsdienstwetenschap en -filosofie nog altijd een topper. Hoewel het heilige ook rationele kanten heeft, zoekt Otto het meest eigene van het religieuze in de niet-rationele ervaring van het numineuze: in wat ons diep aangrijpt en ontroert zonder dat wij het nu direct kunnen benoemen. Vandaar het befaamde, door hem geijkte begrip *mysterium tremendum et fascinans*: het mysterie dat ons doet huiveren en tegelijk ook fascineert, terwijl het zich onttrekt aan onze begrippen. In zijn onderzoek van het heilige, dat hij prachtig weet te verwoorden, betreft hij behalve de Bijbel en niet-christelijke godsdiensten ook poëzie en kunsten als muziek. Wie zijn godsbegrip zoekt te verhelleren, kan niet om dit boek heen.’ – ‘Na lezing van het adembenemende *Het heilige* blijf je als lezer verbaasd achter over Otto’s diepzinnigheid en subtiele inzichten. Hij brengt het denken een moment tot stilstand.’

De genadereligie van India en het christendom

‘De uitgave van dit boekje is daarom zo belangrijk, omdat wie *Het heilige* gelezen heeft als godsdienstfilosofische theorie nu merkt hoezeer hij persoonlijk was geraakt door de werking van dat mysterieuze iets, dat ons deel doet hebben aan een bovenrationele werkelijkheid. Dat hij een groot kenner van de voor-Indische godsdiensten was blijkt uit dit werk, waarin hij met name van het hindoeïsme een diep reikend en verhelderend beeld geeft door overeenkomsten en verschillen aan te wijzen met het christendom. Voor Rudolf Otto is *het heilige* autonoom: *Das ganz Andere*, dat rationeel weliswaar niet te kennen valt, maar wel innerlijk te beleven. De uitgever heeft het boek bewonderenswaardig verzorgd door er met grote kennis van zaken geschreven inleidingen, nawoorden en aantekeningen alsmede citaten van Otto aan toe te voegen. Een subliem boekje dus, waardoor velen zich kunnen laten verrijken.’

Daniël Mok

Rudolf Otto, Een kleine biografie

In 1917 publiceert Rudolf Otto *Das Heilige*, het boek dat hem in een klap wereldberoemd maakt. Zijn college's worden drukbezocht, om de paar maanden verschijnt er een nieuwe druk en de Engelse vertaling wordt juichend ontvangen.

Met de aanstelling van Rudolf Bultmann en Martin Heidegger verschoof de belangstelling voor de liberaal-systematische theologie naar de dialectische richting. De studenten verlieten Otto en een paar jaar later ging Otto teleurgesteld met vervroegd emeritaat.

In zijn laatste levensjaren hield Otto zich vooral bezig met ethische kwesties. Hoewel Rudolf Otto vele mensen ontmoette, leidde hij een eenzaam leven, zijn kleine hond was zijn enige metgezel op zijn wandelingen; de ernst nam met de jaren toe. Zijn zwakke gezondheid en de malaria sloopten zijn gestel.

De zelfmoord van zijn joodse vriend Hermann Jacobsohn, als gevolg van de politieke ontwikkelingen in Duitsland, had hem diep getroffen, temeer omdat hij niet in staat was Jacobsohns zoon te adopteren.

In oktober 1936 viel hij van een toren in Staufenberg in de omgeving van Marburg. Over de omstandigheden is weinig bekend. Zijn zuster Johanne Ottmer schreef in december: 'Rudolf heeft veel hoofdpijn, zodat hij vaak moeite heeft om samenhangend te denken; depressies zijn ook weer komen opzetten... Hij huilt vaker.'

Na een verdrietig verblijf in een psychiatrisch ziekenhuis stierf hij, lichamelijk en geestelijk uitgeput, op 6 maart 1937 aan een longontsteking.

Zijn dodenmasker, afgenomen door de beeldhouwer Reinhard Paffrath in Marburg, ademt een weidse vrede, een stille verhevenheid. Ook zijn graf, hoog op de berg, vanwaar men ver uitziet, is passend voor deze persoon, wiens geest boven het aardse uitrees.

Rufus Jones & Daniël Mok

Quakers, beeld van een humanitaire religie

‘In korte duidelijke hoofdstukjes krijgt de lezer een goed inzicht in het geloof van de Quakers: in ieder mens is de goddelijke vonk aanwezig die aanspoort tot een volwaardig menselijk, liefdevol leven.

Quakers zijn ervan overtuigd dat via mystiek een innerlijk zachtmoedig geloofsleven kan worden bereikt en God onze wereld alleen ten goede geschapen heeft en dat alle mensen dat goddelijke ideaal kunnen bereiken. Ze zijn vooral in de praktijk gericht op uitvoering van deze gedachten. Vooral In deze tijd is hun geloofsbeleving en levensinstelling bijzonder sympathiek. Dit boekje is aanbevelenswaardig, want het is leerzaam en inspirerend om te lezen hoe zachtheid en rust kunnen overleven. Met een voorwoord door de befaamde Duitse theoloog Rudolf Otto.’

Mircea Eliade:

Het heilige en het profane

‘Een klassieke fenomenologische inleiding in de religiewetenschap die beschrijft in welke vorm het heilige zich voordoet en de situatie van de mens beschrijft in een wereld die geladen is met religieuze waarden. De auteur benoemt het heilige als macht en realiteit. De verschijningsvormen ervan in ruimte en tijd, in natuur en kosmos en in het menselijk bestaan worden beschreven. Nadruk ligt op de niet-hedendaagse vormen. De geschiedenis van de godsdienstwetenschap krijgt een apart hoofdstuk. Voorzien van uitgebreide noten en literatuurverwijzingen, plus verklarende woordenlijst, biografische notitie, bibliografie en register. Het is een prettige en intelligente vertaling en een aanrader voor ieder die de studie naar de religieuze ervaring – het numineuze – ter harte gaat. Zie ook de andere delen in de reeks over onder meer Rudolf Otto en William James. De meest recente Nederlandse ‘erfgenaam’ van Eliade is Tjeu van den Berk, met bijvoorbeeld *Het numineuze* (2005).’

God zoekt de mens

‘Heschel is een van de grote Amerikaanse rabbijnen. Hij schrijft een filosofie van het jodendom. Het is geen filosofisch werk maar filosofie als denkwijze. Het jodendom is een godsdienst die op rationaliteit is gebaseerd (dus niet op rationalisme). De auteur is rationeel en denkt op een bijzonder wendbare wijze. Vaak neemt zijn betoog een verrassende wending. Heschel slaagt erin om, waar het geloof een doodlopende weg lijkt, een nieuwe doorgang te vinden. Je leest het boek in een adem uit om het later nog eens rustig te herlezen. Elke dag een stukje met een nieuwe titel. Het is een uiterst waardevolle boek dat ieder die religieus is georiënteerd zou moeten lezen! Joodse lezers maar ook christelijke. Dit boek zal velen aanspreken. Het behandelt zinvolle zaken in een begrijpelijke en heldere stijl.’

De sabbat & Vernieuwing vanuit de traditie

‘Het wezen van de joodse godsdienst is naar zijn woorden de betrokkenheid op de dimensie van de tijd. Geen kathedralen in de ruimte maar de ‘heiliging’ van de tijd. De sabbat is het teken en het voorbeeld van die beleving en is, zo stelt Heschel in het eerste essay van zijn indrukwekkende boek, een paleis in de tijd. Vanuit dit thema wordt de relatie tussen God, de eeuwigheid en de menselijke opdracht belicht. Tegelijk geeft Heschel zo een wezenlijk inzicht in het eigene van de joodse religie. Hierna volgt een aantal kleinere essays met als gemeenschappelijk thema verbondenheid en de waarde van menselijke inspanningen, de reikwijdte van verwachtingen en de betekenis van daden van de mens. De teksten zijn voorzien van eindnoten; het boek bevat enkele inleidingen. De filosoof, bijbelgeleerde en kenner van de rabbijns-mystieke traditie doet zich kennen als een grootse vertolker van de joodse traditie. De wijze waarop hij dit doet is ook van groot belang voor de niet-joodse wereld.’

(De beschrijvingen zijn afkomstig van NBC/Biblion.)

Verena Mayer

Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen

De fenomenologie, de leer der verschijnselen, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen. – Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig *interregnum*. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag. – Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen. Het is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een *denken zonder vooroordelen* dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

Kocku von Stuckrad

Geschiedenis van de westerse astrologie

Von Stuckrad beschrijft de lange weg van de astrologie van het eerste begin van het denken over sterrenkunde in het Nabije Oosten tot de psychologische astrologie van nu. Het legt de grondbeginselen van de horoscoop uit, bespreekt de oorsprong van de sterrenbeelden en verklaart de rol van de astrologie in verschillende filosofieën, de grote religies en in de dagelijkse praktijk. Het laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken. Een *must* voor iedereen die in de geheimen van de sterrenduiding is geïnteresseerd; om het even of men al dan niet zelf speurt naar correspondentie tussen het hemelse en het aardse.

‘Het is de vooraanstaande rol van de astrologie in de Europese cultuur die haar spannend maakt. Daarover gaat dit goed leesbare en veelomvattende boek.’

(Manuela Lenzen, Literaturen)

In deze eerste omvattende *geschiedenis van de astrologie* beschrijft Kocku van Stuckrad hoe de sterrenkunde is ontstaan in Mesopotamië, welke betekenis ze had in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verfijnd. Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies

De astrologie behoort tot de oudste wetenschappen van de mensheid. Ze speelde niet alleen in de grote vroege beschavingen maar ook in de Europese cultuurgeschiedenis een belangrijke rol. Ze oefende invloed uit op de ontwikkeling van de natuurwetenschappen te beginnen met astronomie, natuurkunde en scheikunde. Ze werd verwerkt in filosofie en godsdienst en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties.

Kocku von Stuckrad beheerst de kunst deze verschillende aspecten te bundelen in een totaaloverzicht en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die dikwijls is verwaarloosd en die men doorgaans slechts met enige smetvrees benadert. Dit duidelijk geordende en zeer informatieve boek is in de eerste plaats een voortreffelijke inleiding tot de systemen van astrologische interpretatie. Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen.

Frederik van Eeden

De kleine Johannes

De hertaling van *De kleine Johannes* maakt dit zinnebeeldige sprookje waarin natuur, liefde, geluk, verlangen, kennis en dood in levende lijve worden opgevoerd, toegankelijk voor nieuwe lezers. Zo eenvoudig mogelijk is de leesbaarheid verhoogd. Zorgvuldig is gekozen voor woorden die passen in de sfeer van het boekje. Hier en daar zijn van één zin twee zinnen gemaakt. De negentiende-eeuwse interpunctie en vervoegingen zijn gemoderniseerd. In deze 2e druk zijn nog een paar kleine verbeteringen aangebracht. Het bezwaar van Elsbeth Etty (NRC 14-3-2009) dat ‘*De kleine Johannes* wat taal en stijl betreft zo gedateerd is, dat het zelfs voor doorgewinterde Nederlanders nauwelijks te begrijpen valt’ is weggenomen. Met een essayistisch nawoord van de pedagoog en onderwijsvernieuwer Jan Ligthart.

PETER VAN DEN BROEK:

‘Zoals W. F. Hermans ooit een bezoek bracht aan Engeland, louter vanwege het genoegen zijn vooroordeel tegen dat land nog eens bevestigd te zien, ongeveer zo begon ik aan de hertaalde versie van *De kleine Johannes*. Met dat vooroordeel liep het echter slecht af.

Het monnikenwerk, dat Daniël Mok aan dit sprookje heeft verricht, is een niet geringe prestatie, want reken maar dat het vervangen van al dat «wennen» en al die «gij’s» en «doch’s» zonder op enig moment wezenlijk aan de tekst te morrelen geen sinecure is.

Het boek wint door het hertalen aan helderheid en maakt het bij uitstek geschikt om voor te lezen: de zoon aan de vader of de vader aan de zoon. Dat maakt niet uit, zolang het er maar toe bijdraagt dat dit erfgoed niet verdwijnt in de vergetelheid.’

¹Beursberichten, Beurs voor Kleine Uitgevers, Paradiso 2009

²De Avonden, VPRO-radio 2 december 2009

Eva Kessler

Liefdevol opvoeden, een kunst

Op een zinvolle manier grenzen stellen en je goede humeur bewaren

Contact is voor kinderen een biologische noodzaak. Zonder aandacht voelen kinderen zich verloren en bang. Vooral bij kleine kinderen kan deze goedstoestand extreem bedreigende vormen aannemen. Veel jongeren die te weinig lichamelijk, verbaal of visueel contact hebben gaan de aandacht trekken door grenzen te overschrijden.

Wie deze samenhang onder ogen ziet kan ook de onbewuste gedragsstrategieën van kinderen begrijpen. Allerlei provocerende en opvallende gedragingen komen dan in een ander licht te staan. Het wordt dan mogelijk het gedrag niet alleen te begrijpen maar ook om het positief te beïnvloeden door een liefdevolle opvoedingsstijl, die de kinderen veel speelruimte biedt om de wereld te ervaren, te combineren met steun en een gevoel van veiligheid. Het is een benadering waarbij niet mag worden gearzeld om tegelijkertijd gefundeerde en zinnige grenzen te trekken die de kinderen helpen zich veilig te oriënteren in de wereld.

Dit praktische boek geeft vele concrete voorbeelden die de oorzaken van conflictsituaties zichtbaar maken en helpen om tot een oplossing te komen en om op ontspannen wijze grenzen stellen.

De tekst geeft volwassenen suggesties hoe zij kinderen in zulke situaties liefdevol kunnen begeleiden. Tijdens het lezen van het boek wordt duidelijk welke opvoedingsmethodes de toets des tijds niet overleefd hebben omdat zij kinderen schade berokkenen en ouders met een schuldgevoel opzadelen. In plaats daarvan voegt de schrijfster vele nieuwe effectieve methodes toe die het makkelijker maken om verstandig en eerlijk met kinderen om te gaan.

Systeempedagogiek is een integrale benadering op situatief-fenomenologische basis.

Het doet recht aan alle betrokkenen en is verwant met de zg. familieopstellingen.

Paul Neff et al.
Religie als genade

NAAST HET ESSAY *Religie als genade* uit 197 bevat deze bundel een opstel van Rudolf Otto uit dezelfde periode, getiteld *Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel*, waarin uiteenlopende wetenschapsbeoefenaars, schrijvers en denkers, zoals Tennyson, Ruskin, maar ook Tagore, worden aangehaald en geciteerd, vanwege hun visie op het ontstaan van religie in het algemeen en het christelijke gedachtegoed in het bijzonder. Otto's bijdrage besluit met het essay *Ontwikkelingsfasen in de jeugd en bij schriftloze volken*. Otto schreef ook een *Ten geleide* en het *Voorwoord* bij dit boekje.

De zingeving van het bestaan in het hier en nu wordt door Paul Neff, de auteur van het essay, in een breed perspectief geplaatst. Bij het ervaren van het begrip mystiek en de daaruit voortvloeiende relatie tussen God en Ziel wordt de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid overschreden. Deze persoonlijke vereniging van de Ziel met het goddelijk plan onttrekt zich aan een algemene omschrijving. Het refereert aan het beleven van een non-dualistische religie, doordrenkt van het transcendente.

Na de *Verantwoording bij de Nederlandse uitgave* is een essay van Daniël Mok, *Religieuze ontwikkelingsfasen aan de hand van H. C. Rümke en A. J. Heschel*, toegevoegd.

HET MEEST OPMERKELIJKE VAN DIT BOEKJE is dat het buiten elke theologie om uit een oorspronkelijke ervaring ontsproten lijkt te zijn.

Het is een getuigenis van een rechtstreekse ervaring in de aangegeven momenten wordt een overgang naar de 'mystiek' aangetroffen.

Wat is mystiek? Rudolf Otto heeft in *Das Heilige* proberen aan te tonen dat dit zo'n rijk geschakeerd fenomeen is, dat het vrijwel onmogelijk lijkt om er algemene kenmerken voor vast te stellen.

De definitie van mystiek onttrekt zich aan begripsmatige precisie. Haar wezen is alleen gevoelsmatig te begrijpen.

Gustav Fechner
Het boekje over het bewustzijn na de dood

IN NEDERLAND VOND FECHNER EEN MEDESTANDER IN, HOE KAN HET ANDERS, FREDERIK VAN EEDEN: ‘Zeer verheugd om Fechner’s werk. Dat is wat onze tijd behoeft. Ik zal hem meer bekend trachten te maken.’

De bezielde natuur was ook een thema in het werk van Van Eeden:

Had hij niet in *De kleine Johannes* een demonstratie gegeven van de autonome gevoels- en ervaringswereld van bloemen en planten en had hij niet zijn bekende gedicht over de waterlelie gemaakt waarin deze bloem badend in het licht en het water aan zichzelf genoeg heeft?

FECHNER VERTELT IN HET VIERDE HOOFDSTUK VAN *Nanna* hoe hij op een zomerdag aan een vijver stond en peinzend naar een waterlelie keek die haar bladeren over het water had gespreid en mit *offner Blüte sich im Lichte sonnte*. Hoe uitzonderlijk gelukkig zou die waterlelie zijn, had Fechner gedacht, om van boven in het zonlicht te baden en van onderen in het water. Waarom zou een waterlelie niet kunnen voelen? Zo’n schepsel kon niet gemaakt zijn om uitsluitend voorwerp van nutteloze bespiegeling te zijn. Het was zo gebouwd dat het dat baden in zonlicht en water kon voelen.

*Ik heb de witte waterlelie lief,
 daar die zo blank is en zo stil haar kroon
 uitplooit in ’t licht.*

*‘Rijzend uit donker-koele vijvergrond,
 heeft zij het licht gevonden en ontsloot
 toen blij het gouden hart.
 ‘Nu rust zij peinzend op het watervlak
 en wenst niet meer...*

BEGRIPPENLIJST

ASSOCIATIONISME: kennis van hogere orde komt tot stand door combinaties van eenvoudiger ideeën (Locke); die associaties worden vooral bepaald door *gelijkenis* en *contiguiteit* (Hume).

CONGRUENT: overeenstemmend.

FYSIOLOGIE: leer van de normale levensverschijnselen van fauna en flora.

FENOMENALISME: (fil.) opvatting dat de mens alleen de uiterlijke verschijningsvormen, de eigenschappen van de dingen kan kennen, en niet het *wezen* ervan.

HYSTERON PROTERON: vertelwijze waarbij het in de tijd later komende voor het vroeger komende wordt gezet.

INFLUX: (metaf.) toevloed; ongemerkt binnendringen/-stromen.

LETHARGIE: toestand van geestelijke ongevoeligheid.

LUCIDITEIT: helderheid van geest, vernuft.

MEDULLAIR: het merg betreffend.

MODUS OPERANDI: wat er werkelijk gebeurt.

MONISME: gaat uit van één beginsel ter verklaring van alle verschijnselen.

ORATIO PRO DOMO: (schijnbaar objectief) pleidooi voor eigen zaak. Ook wel: preken voor eigen parochie. De rede van Cicero (1ste eeuw v.c.) waarop dit teruggaat, is (*oratio de domo sua* 'rede) over zijn eigen huis'.

POSITIVISME: (fil.) wijsgerige richting die het gebied van het weten bepaalt tot wat zintuiglijk kan worden waargenomen.

POSTULAAT: theoretisch onbewijsbare stelling, noodzakelijk om bepaalde feiten te kunnen begrijpen.

PSYCHOFYSICA: gebied van onderzoek dat ligt tussen psychologie, het terrein van de fysische prikkels en de psychische processen.

PSYCHOFYSIOLOGIE: Joh. P. Müller († 1858): 'psychologus nemo nisi physiologus' (vgl. *The Works of W. J.; Essays, comments and reviews* Harvard U.P., 1987, p. 336).

PSYCHOFYSISCH:

1. over de samenhang van lichaam en geest of ziel;
2. over de samenhang tussen prikkel en gewaarwording.

PURITANISME: strenge levenswandel.

SOMNAMBULISME: helderziendheid tijdens een slaaptoestand.

REGISTER

A

Alger, William R. 19
Almachtige 35

B

Barbalet, J. 64
Bergson, Henri 10
Büchner, Ludwig 51

C

Cabanis, P. 49
Cicero 82
Clifford, W. K. 48

D

Dongen, H. van 10, 73
Dühring, Eugen K. 46

E

Emerson, R.W. 52

F

Fechner, G. 30, 53, 59,
85 e.v.
Fenomenalisme 46, 82
Fenomenologie 78, 84
Flehsig, Paul 21, 44-45

G

God 36, 39, 41, 68, 76-77
Godheid, de 41

I

Ingersoll 4-5, 7, 18, 19-
20, 33

J

James, Henry 64

K

Kant, I. 33, 59

L

Leibniz, G. 13
Locke, J. 15, 82
Lommel, P. van 9
Lowell, Percival 52

Luys, J. 52

M

Meschiari, A. 64
Munk, Hermann 45
Myers, Frederick 31, 59

P

Pantheïsme 13-14, 41
Psychologie 15, 21, 30, 44,
46, 61, 82, 84

S

Santayana, George 8, 84
Schepper 38
Schiller, F. 11, 33, 59, 62

Shelly, P.B. 25

Sloterdijk, Peter 73
Spencer, Hubert 50
Stevenson, R. L. 39, 62-
68, 71

Stewart, B. 48
Swedenborgianen 32

T

Tait, P.G. 48
Charles Taylor, 84
The Principles of Psychology
48, 69, 84
The will to believe 62, 73

U

Universum 25-26, 36, 40,
42, 48

V

Verplaetse, J. 21
Vormen van religieuze
ervaring 73

W

Wernicke, C. 44
Whitman, Walt 69
Wundt, W. 40, 62

Z

Zola, E. 70

COLOFON

TYPOGRAFIE EN PREPRESS: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam

LETTERS: TEFF *Trinité 2 & 4*, TEFF *Lexicon*, ITC *Bodoni 72* en DTL *Documenta*

TECHNISCHE REALISATIE: Euradius/Printforce-JBS, Culemborg

DRUK: *Océ VarioPrint 6320 Ultra*

PAPIER OMSLAG: 240 g/m² *Invercote G* (FSC Iggesund)

PAPIER BINNENWERK: 90 g/m² *Munken Premium Cream* (FSC Artic Paper)

TEKSTREDACTIE: Nienke Schrojenstein Lantman, Erm

VAKBIOLOGISCHE ADVIEZEN: Piet van Ipenburg MA, Gouda

OMSLAGILLUSTRATIE: *De toekomst van onsterfelijkheid*, dubbelstrengs-DNA

ILLUSTRATIE BLZ. 89: *William James Self-portrait*, circa 1866,

© *James Family Papers*, Houghton Library, Harvard University

In 2005 verscheen bij *Veen Magazines* in Diemen de Nederlandse uitgave van *James' Pragmatism* uit 1907 onder de titel *Pragmatisme – Een nieuw naam voor enkele oude denkwijzen*. Vertaald, ingeleid en geannoteerd door Rein Gerritsen.

A

P.O.D.-VERSIE: 4.1

1183